

Հորիզոն

HORIZON

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹԵԱՆ 93-ԱՄԵԱԿԻ ԲԱՅԱՌԻԿ

93rd ANNIVERSARY OF THE ARMENIAN GENOCIDE

93e ANNIVERSAIRE DU GÉNOCIDÉ ARMÉNIEN

ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆ

Հատուցման հանգրուանին սեմին

Յետադարձ ակնարկով երբ նայինք Հայ Դատի պատմական հոլոկոսթին եւ ժամանակագրական դէպքերուն, յստակ կը դառնայ այն իրողութիւնը, որ ի գին Օսմանեան կայսրութեան մնացորդաց Թուրքիոյ գոյատեւման՝ 1915-ին գործադրութեան դրուեցաւ Հայաստանը իբրեւ դարաւոր բնօրրան դաւանած ցեղի մը բնաջնջման ծրագիրն ու անոր պատկանող հողային տարածքներու բռնագրաւումը:

Այսօր, հողի կորուստէն եւ ցեղի ստուար մէկ զանգուածի լիակատար ոչնչացումէն 93 տարի ետք, Թուրքիոյ այսօրուան իշխանութիւնները, կը շարունակեն պատմական ճշմարտութիւնը ուրանալ եւ աւելին, վերջին տարիներու իրենց շղթայագերծած հակահայ քարոզարշաւով կը փորձեն պատմութիւնը խեղաթիւրել եւ գոհի ու յանցագործի դերերը շրջել:

Քաղաքական գետնի վրայ, անցնող տարեշրջանին, Անգարայի բարձրաստիճան պաշտօնատարներու ջղագար երթեւեկը Ուաշինկթընի եւ Պրիւքսէլի միջեւ, փաստ է այն երեւոյթին, որ Հայկական Յեղասպանութեան ճանաչման հարցը կը գտնուի բարեյաջող ելքի իր վերջին արարին մէջ: Թրքական կողմը այս ճակատին վրայ պարզապէս կը փորձէ ժամանակ վաստակել եւ ձեւաւորել յստակ ռազմավարութիւն մը, դիմակայելու իր յաջորդ եւ վճռական մարտահրաւէրը՝ հայկական կողմին հատուցումներ կատարելու խնդիրը:

Այս ծիրէն ներս, հատուցման գծով որեւէ գործընթաց կանխելու միտումով, Անգարայի իշխանութիւնները ուրացման իրենց մարտավարութիւնը առաւելաբար կեդրոնացուցած են երկու ուղղութիւններու վրայ.

Ա.- Ակադեմական մակարդակի վրայ հայկական կողմը ներքաշել «1915-ի դէպքերուն վրայ լոյս սփռող» երկկողմանի պատմագիտական խորհրդաժողովներու թակարդին մէջ:

Բ.- Հարցին նոր իրաւական բովանդակութիւն ներարկելով, զայն փոխադրել միջազգային իրաւական ատեաններու քննարկման սեղան:

Անշուշտ թրքական կողմի պատմութիւնը խեղաթիւրելու նենգամիտ ձաբուտութիւնները յաճախ կը ստանան իրենց արժանի հակահարուածները, սակայն ներկայ դրութեամբ, անհրաժեշտ է հատուցման գերխնդրին շուրջ կեդրոնացնել Հայ Դատի առնչութեամբ յառաջիկայ աշխատանքները:

Առաջին հերթին սակայն, այս հարցը արծարծելու ընդհանուր պարունակէն ներս, պէտք է ամենէն մօտ ապագային, պահանջատիրութեան վերջին օղակը կազմող հատուցման հարցի ռազմավարութիւնը ճշդել ու իբր հայութեան ազգային անվտանգութեան հետ կապուած առաջնահերթութիւն՝ անոր թղթածրարը կեանքի կոչել:

Հայութեան դէմ գործադրուած անարդարութիւնը վերականգնելու ուղղութեամբ, պետական մակարդակով յանցագործութիւն իրագործած Օսմանեան Թուրքիոյ իրաւաւորները, բարոյական հատուցման պարտաւորութիւններու կողքին, ունին նաեւ բռնագրաւուած հողային տարածքները հայութեան վերադարձնելու պարտաւորութիւնը:

Հատուցման հանգրուանը սկսած է. պատրաստ ըլլանք այս վերջին առճակատման եւ մարտահրաւէրին: «ՀՈՐԻՋՈՆ»

Բովանդակութիւն - Contents - Sommaire

ԱՐԵՎՄՏԱՀԱՅԱՍՏԱՆ՝ ՊԱՀԱՆՋԱՏԻՐՈՒԹԵԱՆ ՎԵՐԱ-ՍԱՀՄԱՆՈՒՄ, էջ 2 - Խաչիկ Տէր Ղուկասեան	On the Poverty of Debates on Mass Violence in Turkey, page 29 By Ugur Umit Ungor
ՅԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹԵԱՆ ՎԱԽՃԱՆԱԿԱՆ ՆՊԱՏԱԿԸ ԵՒ ԱՆՈՐ ՇՈՒՐՋ, էջ 5 - Յակոբ Պալեան	What About the Law of Natural Justice?, page 32 By Vartkes S. Dolabjian
Մալթայի փաստաթուղթերը, էջ 6 - Արայ Կարմիրեան	Canada's Moral Mandate for Armenia: Sparking Humanitarian and Political Interest, 1880-1923, page 34 By Aram Adjemian
ՀԱՅ ԵՐԵՒԱՆԵՐԻ ԻՍԼԱՄԱՅՈՒՄԸ ՀԱՅՈՑ ՅԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹԵԱՆ ՏԱՐԻՆԵՐԻՆ, էջ 15 - Ռուբէն Մելիքեան	Near East Relief and the Armenian Genocide, page 39
Հայ ժողովրդի նիւթական կորուստները Հայոց Յեղասպանութեան ժամանակ, էջ 17 - Արա Պապեան	«Les faits les plus horribles de l'histoire», page 40 Henri Morgenthau
Ապրեցանք ու պիտի ապրինք, էջ 19 - Վրէժ-Արմէն	Le génocide arménien dans les Archives allemandes, page 44
Հայկական Յեղասպանութիւնը եւ հայ կիներու առեւանգումն ու իսլամացումը, էջ 20	Saturnalia of slaughter by refined methods as Young Turks set out to wipe armenian race off the world, page 45 Ottawa Evenong News
Եղեռնը հակահայ քաղաքականութեան հետեւանքն էր, էջ 24 - Վաչէ Բրուտեան	

ԱՐԵՎԻՄՏԱՀԱՅԱՍՏԱՆ՝ ՊԱՀԱՆՋԱՏԻՐՈՒԹԵԱՆ ՎԵՐԱՍԱՀՄԱՆՈՒՄ

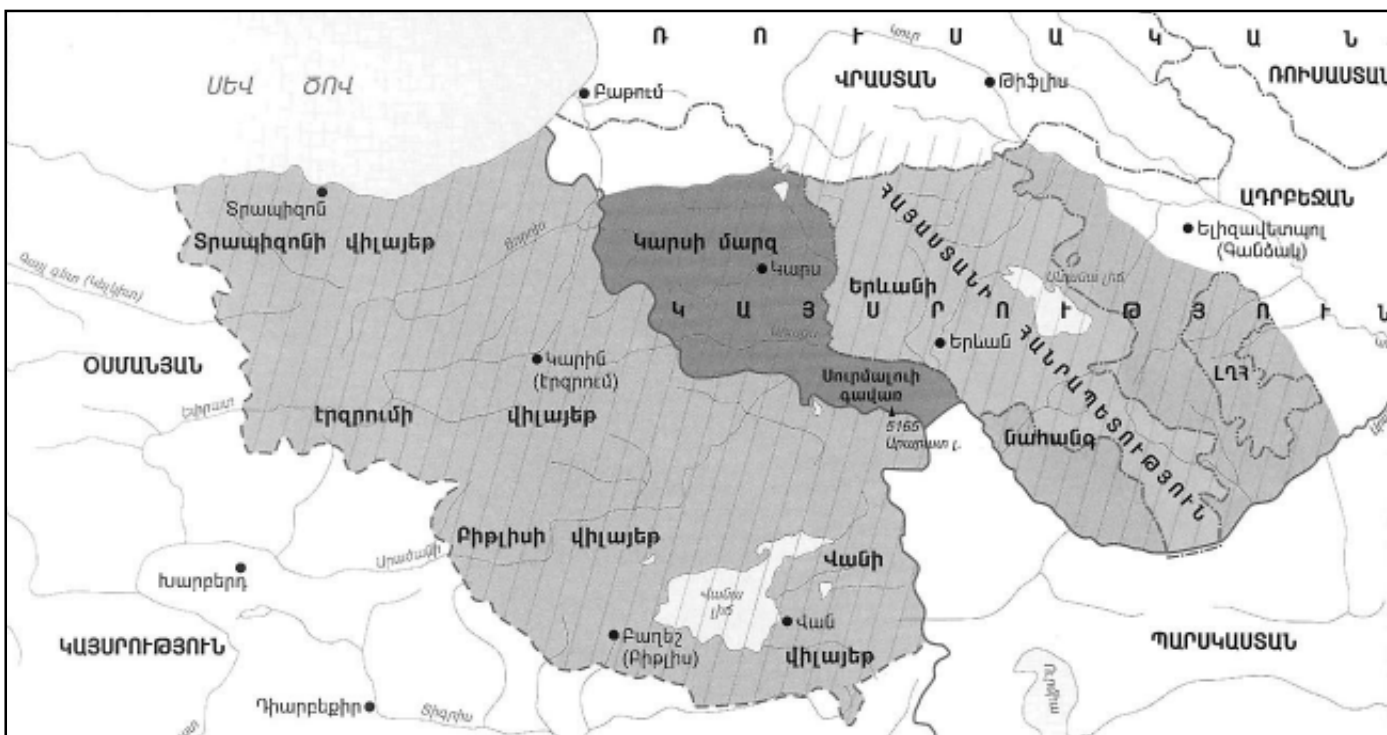
Հողային պահանջատիրությունը միշտ ալ սերտորեն առնչակիր է եղած է Ցեղասպանությունների արդարահատուցի հարցին: Ոճիրի պատասխանատուների ճանաչումը ցեղասպան պետությունների հայ քաղաքական մտածողությունը բանաձևած է որպես առաջին քայլը որուն պիտի յաջորդէ Արեւմտահայաստանի վերադարձը իր օրինական տիրոջ՝ հայ ժողովուրդին: Արդարահատուցի նման բանաձևումը ծնունդ առած է դեռեւս 1919-ին, երբ առաջին անգամ ըլլալով Հայաստանի առաջին անկախ Հանրապետություն մէջ Արեւմտահայոց Խորհուրդը, որ նոյնիսկ իր ներկայացուցիչները ունէր Խորհրդարանին մէջ, նշած է եղեռները եւ պահանջած պատասխանատուներու դատարարությունն ու վերապրածներու տունդարձը: Հայ պետականության պատասխանատուները օրին իրենց ըրած են այդ պահանջատիրությունը, որ, ինչպէս ծանօթ է, յանգեցաւ Սեւրի Դաշնագրի ստորագրությունն՝ 1920-ին: Սեւրի իրագործումը, Ազատ, Անկախ եւ Միացեալ Հայաստանի ստեղծումը, վստահաբար լուծում բերած պիտի ըլլար Ցեղասպանություն արդարահատուցի առնուազն նիւթա-առարկայական երեսին: Նաեւ երկու ազգակներ օրին Արեւմտահայաստանի պահանջատիրություն բանաձևման իրապաշտությունն եւ իրականացման վստահությունն կը ներշնչէին: Անոնցմէ առաջինը՝ հողային պահանջատիրությունն տէր կանգնող անկախ պետականությունն մը առկայությունն էր, իսկ երկրորդը՝ Ցեղասպանությունէն վերապրածներու իրենց տունները վերադառնալու սպասումն էր: Հայաստանի Խորհրդայնացումն ու Արեւմտահայաստանի Սփիւռքացումը յանգեցան այս զոյգ ազգակներու չքացման:

Այդուհանդերձ, Արեւմտահայաստանի պահանջատիրությունը ինքնին չվերացաւ: Սփիւռքի իրերայաջորդ երեք սերունդները երբեք հարցականի տակ չզբրին այդ հողերու հայապատկանությունը, ոչ ալ հրաժարեցան անոնց վերադարձի յոյսէն: Ծանաչում-հատուցում տրամաբանությունը պարզապէս հոմանիշ էր արդարությունն, եւ որպէս այդպիսին չէր կրնար կասկածի տակ առնուիլ: Հետեւաբար, անիրապաշտությունն չէր այդ օրերուն հարց տալ թէ ինչպէ՞ս տեղի պիտի ունենայ հողային վերադարձը, ինչպէ՞ս պիտի կազմակերպուի վերաբնակեցումը, ո՞վ պիտի վերադառնայ: Հարցումները պարզապէս իմաստ չունէին երբ խնդիրը հիմնականօրէն արդարությունն կը վերաբերէր: Սխալ է նաեւ ենթադրել, որ հողային պահանջատիրությունը պարզապէս միջոց էր հայապահպանումին: Միջին Արեւելեան հայ համայնքները իրենց կեդրոնական կարեւորությունը ունէին ոչ միայն որովհետեւ այդ երկիրներուն մէջ հայապահպանման գործի պայմանները ամենէն նպաստաւորներն էին: Աշխարհացրիւ հայությունը Միջին Արեւելքի մէջ համախումբ պահելու նախանձախնդրությունը ունէր ռազմավարական իմաստ՝ հայրենադարձություն հեռանկարով: Աւելին, 1970ական թուականներուն, երբ Հայ Դատի պայքարը աննախընթաց թափ առաւ, Հող եւ Մշակոյթ կազմակերպությունը գործնական ամբողջ ծրագիր մը յղացաւ՝ Արեւմտահայաստան վերադարձի հեռանկարով:

Կարեւոր է ընդգծել, որ Արեւմտահայաստանի պահանջատիրությունը իւրայատուկ չէր միայն Սփիւռքին՝ որպէս ժառանգորդը Արեւմտահայաստանի: Հակառակ խորհրդային կարգերուն եւ առնուազն ստալինեան բռնատիրությունն տարիներուն յանուն թուրք-խորհրդային բարեկամության Ցեղասպանությունն յիշողության արգիլման, Արեւմտահայաստանի պահանջատիրությունը որպէս արդարություն ամրագրուած էր ազգային գիտակցությունն մէջ: Այլապէս անկարելի է բացատրել Մեծ Եղեռնի յիսունամեակին առիթով երեւանի փողոցները ողողած հայորդիներուն միահամուռ «Մեր հողերը, մեր հողերը» պոռթկումը: Տակաւին, 1965-ին յաջորդած խորհրդային պայմաններուն մէջ ազգային այն յատուկ աշխուժությունը որ նկատելի էր 1970-ական թուականներուն յատկապէս հայրենի մտաւորականությունն մօտ, որ մասնաւոր ուշադրություն կը դարձնէր Արեւմտահայաստանին, ինչպէս կը վկայեն առնուազն Ցեղասպանությունն մասին գրուած պատմական ուսումնասիրությունները: Խորհրդային Հայաստանի պարագային ալ, այդ օրերուն խնդիր չկար Արեւմտահայաստանի պահանջատիրությունն իրապաշտության կամ անիրապաշտության: Ընդհինի, հայրենի դեկավարներու ինքնավարությունը խիստ պայմանաւորուած էր թուրք-խորհրդային յարաբերություններու զարգացումով: Սակայն այդ մէկը արգելք չէր հանդիսանար որ գոնէ ազգային ոլորտին մէջ հարցը կենդանի մնար:

Արեւմտահայաստանի պահանջատիրությունը, ուրեմն, համազգային մասշտաբով հիմնականին մէջ կը բանաձևուէր որպէս արդարությունն հարց եւ ունէր էապէս արդարահատուցի իմաստ: Խորհրդային կարգերը, Մոսկուէն եւ Երեւանի յարաբերությունները որոնք այնքան ալ տարբեր չէին կայսրությունն մը յատուկ կեդրոն-ծայրամաս յարաբերություններու բնոյթէն, շատ հաւանաբար խիստ սահմանափակումներ հաստատած էին թէկուզ եւ խորհրդային արտաքին լծակի օգտագործման միջոցաւ այս հարցին ինչ որ ձեւի արծարծման որպէս գործնական միջոցառում: Բայց գաղափարը օրին կ'արտացոլացնէր եւ որպէս այդպիսին ազգային միասնականության ազգակ էր: Եւ իրօք, այդ միասնականությունը ամբողջականօրէն դրսեւորուեցաւ դարաբաղեան շարժման առաջին ժամանակներուն, երբ կարծես, առանց իսկ մշակուած ծրագիր ունենալու, համայն հայությունը գիտէր թէ դէպի ո՞ւր կ'առաջնորդէր իր պատմական հոլովոյթը: Այդ օրերուն Ազգային գաղափարախօսությունը կասկածի տակ չէր դրուեր, եւ Արեւմտահայաստանի պահանջատիրությունը որպէս Ցեղասպանությունն արդարահատուց մաս կը կազմէր Ազգային գաղափարախօսությունն:

Կարելի է անկախ պետականություն վերականգնումը դիտել որպէս ցարդ իրական թուացած բայց խորքին մէջ ցնորային տեսիլքի մը անհետացումը, իրապաշտությունն կոչու հրաւէր մը, ինքնասթափումի պահ մը: Այդ կեցուածքը որդեգրեց Հայաստանի առաջին նախագահ Լեւոն Տէր Պետրոսեանն ու, ընդհանրապէս, օրին իշխանու-

Թեան գլուխ գտնուող Հայոց Համագրային Շարժումը, որոնք անկախութեան հռչակագրին յաջորդող տարիներուն առաջնահերթ համարեցին Թուրքիոյ հետ բարիդրացիական յարաբերութիւնները եւ ոչ թէ Յեղասպանութեան ճանաչումն ու արդարահատոյցը: Այլ խօսքով, բանաձեւեցաւ եւ գործի դրուեցաւ քաղաքականութիւն մը, որ խորքին մէջ Արեւմտահայաստանը դուրս կը բերէր Հայ քաղաքական մտածողութեան դաշտէն: Ըստ այդ քաղաքականութեան ետին գտնուող եւ ինքզինք «պետական» պիտակող մտածողութեան, անհրաժեշտ էր ե՛լ իրապաշտութիւն, ե՛լ գործնականութիւն, որոնք կը թելադրեն պարզ եւ մէկերէն՝ Յեղասպանութեան հարցն ու իր ենթադրած բոլոր հետեւանքները պարզապէս դուրս բերել պետական քաղաքականութեան օրակարգէն: Ինչ որ, փաստօրէն, յաջողեցան ի գին ներագրային պառակտման, ընել առնուազն մինչեւ 1998:

Կասկած չկայ որ Հայաստանի անկախացումը համայն Հայկական համար ազգային նոր իրավիճակ մը կը ստեղծէր եւ անհրաժեշտ էր վերատեսուցութեան ենթարկել շատ մը օրակարգեր՝ ներառեալ Արեւմտահայաստանի պահանջատիրութիւնը: Ոչ իսկ հարցականի տակ կը դրուին նորանկախ պետութեան օրուան առաջնահերթութիւնները՝ արցախեան պատերազմէն մինչեւ ընկերա-տնտեսական կացութեան հիմնախնդիրները: Եւ, փաստօրէն, հազիւ թէ այդ օրերուն գտնուէր քաղաքական որեւէ ոյժ, որ պնդէր Արեւմտահայաստանի պահանջատիրութեան վրայ որպէս արտաքին օրակարգի գլխաւոր խնդիր: Անհրաժեշտ է, սակայն, քննադատական ակնարկով մը վերադառնալ օրին պետական քաղաքականութեան վերածուած բանաձեւումներուն, որոնք պարզապէս ազգը կը հրաւիրէին հաշտուիլ պատմական իրողութեան հետ եւ Արեւմտահայաստանը ճանչնալ որպէս Արեւելեան Անատոլու: Անկախ պետականութեան առաջին կառավարութեան փորձառութիւնը եկաւ ցոյց տալու, որ մինչ նման մօտեցում, որուն մեկնակէտով սեղանի վրայ դրուեցան կարգ մը «գործնական» ծրագիրներ, ինչպէս՝ Հայաստանի ազատ ելք դէպի Սեւ Ծով՝ Տրապիզոնի նաւահանգիստէն, ոչ մէկ արդիւնքի

յանգեցաւ հայ-թրքական յարաբերութիւններու հաստատման նպատակով, այլ՝ ներագրային խոր պառակտման առիթ եղաւ: Յոռեգոյնը այն եղաւ, որ՝ Արեւմտահայաստանի պահանջատիրութիւնը տեղի տուաւ Հայ քաղաքական մտածողութեան մէջ, Յեղասպանութիւնը, առնուազն պետական քաղաքականութեան օրակարգին վրայ, վերածեցաւ պատմանաբաններու խնդիր, եւ, թէկուզ եւ փոքրամասնական հատուածի մը մօտ, արմատաւորուեցաւ, կամ՝ «արմատաւորուեցաւ», եթէ նկատի ունենանք այս ուղղութեամբ ՀՀԾ-ի գաղափարախօսութեան ամենահաւատարիմ ուսումնասիրական վերլուծական Արմատ կեդրոնի դերը՝ Արեւմտահայաստանը որպէս Անատոլու ընդունելու համոզումը:

1998-ի իշխանափոխութիւնը եկաւ ցոյց տալու որ կարելի էր արտաքին քաղաքականութեան վրայ բանաձեւել Յեղասպանութեան ճանաչման հարցը, առանց որ այդ մէկը Թուրքիոյ դէմ պատերազմի յայտարարութիւն ըլլայ: Աւելի՛ն, անցնող տասը տարիներուն ընթացքին հայ-թրքական յարաբերութիւնները շարունակուեցան ճիշդ այնպէս ինչպէս ուղղակի կամ անուղղակիօրէն առաջ կը տարուէին Լեւոն Տէր Պետրոսեանի իշխանութեան օրերուն: Անգարայի անգլիոլական կեցուածքը եւ յարաբերութիւններու բնականոնացման պայմանաւորումները ոչինչով տեղի տուին: Ռոպերթ Քոչարեան, իր կարգին, բնաւ խնդիր չունեցաւ Յեղասպանութեան հարցին մասին խօսելու ՄԱԿ-ի բեմէն, թէ Իսթանպուլի մէջ իր Թուրք գործընկերոջ հետ: Տակաւի՛ն, թէ կուզ գոլգոլիպութիւն համարուի, իրողութիւնը այն է որ Յեղասպանութեան հարցը թրքական հասարակութեան եւ մտաւորական շրջանակներու մէջ քննարկման ու հանրային բանավէճի նիւթ դառնալու սկսաւ անցնող տասը տարիներուն, երբ Հայաստանի քաղաքական օրակարգին վրայ էր Յեղասպանութեան հարցը: Հայ-թրքական յարաբերութիւններու բնականոնացումը պարզապէս չէ պայմանաւորուած միակողմանի զիջումներով, ոչ ալ անհրաժեշտ է հետեւողականօրէն ճիշդ ընել խաղաղութեան յանձնառութեան:

Յեղասպանութեան հարցը Հայաստանի պետական քաղաքականութեան օրակարգին հաստատագրուելէն

տասը տարի ետք անհրաժեշտ է վերադառնալ Արեւմտահայաստանի խնդրին եւ վերասահմանել հողային պահանջատիրութիւնը: Ճիշդ է, իրապաշտ չէ հողային պահանջատիրութիւնը դնել արտաքին քաղաքականութեան օրակարգին վրայ: Սակայն, թերեւս ժամանակը եկած է Յեղասպանութեան արդարահատոյցի ուղղութեամբ Սփիւռք-Հայաստան համակարգուած ազգային ռազմավարութեան մը մասին մտածելու: Ծանաչում-հատուցում/հողերու վերադարձ բանաձեւումը պատմական այլ ժամանակի յատուկ է: Բայց մեկնակէտը չի կրնար ըլլալ Արեւմտահայաստանէն հրաժարում, եւ Յեղասպանութեան խնդիրը միայն ճանաչման բարոյական ոլորտին մէջ սահմանել: Մէկ կողմէ կան նախանշաններ, որ առանց պահանջատիրութեան հրաժարելու կարելի է մտածել աւելի ճկուն բանաձեւումներու մասին, միւս կողմէ՝ Յեղասպանութեան եւ արդարահատոյցի ամբողջ օրակարգ մը կայ, որ տակաւին անհրաժեշտ է կատարելագործել:

Ինչ կը վերաբերի նախանշաններուն, ապա եւ անոնք սերտօրէն կապուած են Յեղասպանութեան միջազգային ճանաչման գուղահեռ կանխատեսելի թէ ինքնաբոլոր վարդապետներու: Անոնց կարգին՝ Արեւմտեան ապահովագրական ընկերութիւններու դէմ սկսած դատական գործընթացները, տարբեր երկիրներու մէջ առկայ յիշողութեան եւ ճշմարտութեան իրաւունքի հիման վրայ սկսած օրինական պահանջները, Թուրքիոյ մէջ բռնի իսլամացած հայերու զարթոնքը, Արեւմտահայաստանի թէ Կիլիկիոյ մէջ վերապրող հայութեան լուսարձակի տակ գալը, դէպի Արեւմտահայաստան հետեւողական զբօսաշրջային այցելութիւնները, Սփիւռքի մէջ պահանջատիրութեան վերաշխուժացման փաստերը, եւ այլն:

Այս բոլոր նախանշաններով հանդերձ, անհրաժեշտ է նաեւ վերատեսուել ինչ պետական քաղաքական օրա-

կարգին վրայ առնուած Յեղասպանութեան խնդրի բանաձեւման: Կարելի չառաջընթաց են պետութեան ամենաբարձր պատասխանատուութեան դիրքերէն եղած յայտարարութիւնները, որոնք Յեղասպանութեան ճանաչումը կը նկատեն ազգային անվտանգութեան անհրաժեշտութիւն, հակառակ անոր որ դեռեւս առկայ է հակասական եւ չփոթառաջացնող Թուրքիոյ հետ «առանց նախապայմանի յարաբերութիւններ» սկսելու պատրաստակամութեան պաշտօնական դիրքորոշումը: Պարզ է, որ երբ Արեւմտահայաստանի պահանջատիրութեան վերասահմանման մասին մտածուի, սեղանի վրայ պիտի դրուի Հայաստանի եւ Թուրքիոյ սահմաններու հարցը, Սեւրի եւ Լօզանի դաշնագրերը: Այս իմաստով, դեռսպան Արա Պապեանի նախաձեռնութիւնը՝ վերատեսուութեան ենթարկելու Սեւրի անվաւերականութիւնը, անկիւնադարձային նորութիւն է, ազգային սթափումի պահ մը, որուն ուղղութեամբ դեռեւս ահագին ե՛ւ նիւթական, ե՛ւ մտաւորական ներդրումի աշխատանքի դաշտ կայ:

Կարելի է մինչեւ իսկ ենթադրել, որ Սեւրի վաւերականութեան վերահաստատման ակտիւիզմը ամենաճիշդ ուղին ըլլայ Արեւմտահայաստանի պահանջատիրութեան վերասահմանման եւ նոյնիսկ արդարահատոյցի գործնական առաջարկներու բանաձեւումին: Կը մնայ ըսել, որ հողային պահանջատիրութիւնը անիմաստ է այնքան ատեն որ հայրենադարձութեան ծրագիր չկայ: Ճիշդ է, գործնական չէ այսօր հայրենադարձութեան մասին մտածել Արեւմտահայաստանի վերաբնակեցման հեռանկարով, սակայն անպայման որ դէպի Հայաստանի Հանրապետութիւն եւ ազատագրուած տարածքներ հայրենադարձութեան պետական ծրագրի մը ստեղծումը կրնայ հանդիսանալ առաջին յանձնառութիւնը դէպի Ազատ, Անկախ ու Միացեալ Հայաստանի կերտում:

Խ. ՏԷՐ ԳՈՒԿԱՍԵԱՆ

ՅԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹԵԱՆ ՎԱԽՃԱՆԱԿԱՆ ԿՊԱՏԱԿԸ ԵՒ ԱՆՈՐ ԾՈՒՐՉ

Խորհրդային Միութիւնը փուլ եկաւ, բայց անոր քաղաքականութիւնը կը շարունակուի հայ կեանքի մէջ: Երէկ՝ դադարաբանական, այսօր՝ առեւտրական շահախնդրութեամբ: Այդ քաղաքականութիւնը յայտարարուած էր, գաղտնիք չէր. Խորհրդային Միութիւնը հողային պահանջ չուներ Թուրքիայէն: Հայաստանի Հանրապետութիւնը այսօր կ'ըսէ՞ այլ բան: Հայկական արտասահմանը, որ անցեալին «Ուիլսոնեան սահմաններ»ու գործադրութիւնը կը պահանջէր, կը խօսէր բռնագրաւեալ հողերու մասին, աստիճանաբար սահեցաւ դէպի անբովանդակ կարգախօս մը, զոր յաճախ քաղաքականութիւն կը համարենք. Յեղասպանութեան նախաշուք: Ազգի լինելութեան տեսանկիւնէ՝ անհեռանկար իրարանցում մը, նոյնիսկ եթէ խորհրդարաններ այդ կը քուէարկեն եւ մենք կը խանդավառուինք յաղթականի պէս:

Հողային պահանջ չունենալու կամ Յեղասպանութեան ճանաչումը հետապնդող տեսակ մը քաղաքականութիւնը գիտակցաբար կամ հակուրութեամբ ջանացքի քար կը դնէ պատմութեան, դէպքերու եւ անոնց հետեւանքներուն վրայ, զանգուածները կը տանի կողմնակի ուղղութիւններով եւ ազգը՝ դէպի անել, հակառակ հայրենասիրական-զգացական ճառերու, ցեղասպան անհանգստացնող - եթէ կ'անհանգստանայ - կամ բարոյական յաղթանակներու: Ի դէպ, չենք ձանձրացած Եղիշէն ժառանգուած բարոյական յաղթանակի դարերէ ի վեր տեւող բաւարարուելու յուզումներէ...: Յեղասպանութեան անսկիզբ եւ անվախճան հետապնդման ճամբուն վրայ կատարուած գոհողութիւնները եւ աշխատանքը սոսկ զգացական կերպով հայրենասիրական են, նոյնիսկ գործնական չեն, պրագմատիկ չեն, քանի որ, կ'ենթադրեմ, գործնապաշտութեան կը դիմենք տեղ մը հասնելու համար: Այս պարագային չեմ տեսներ եւ չեմ հասկնար թէ ո՞ր կ'ուզենք հասնիլ եւ ի՞նչ ընելու համար:

Նմուտ պատմաբան ըլլալու կարիք չկայ հասկնալու համար որ Թուրքիա Յեղասպանութիւն գործած է, իր ժողովուրդը ստուար մեծամասնութեամբ մասնակցած է այդ ոճիրին, անոր հետեւող բռնագրաւումներէն եւ կողոպուտէն դեռ կը շարունակէ օգտուիլ: Ժամանակակից Թուրքերը չքմեղացնել անցեալի դէպքերուն յարաբերաբար՝ դիւանագիտական դատարկաբանութիւն է, անոր հետեւին հայեր թէ միջազգային համայնք: Հարցին այս ձեւով չմօտենալ կը նշանակէ դաւաճանել Հայ Դատին եւ խաբել նոր ու գալիք սերունդները: Ծիշդ է որ մանր քաղքենիներ իրենց խիղճը կրնան հանդարտեցնել եւ շրջապատէն ընդունելի համարուիլ այս կարգի թերաճ գաղափարներով եւ իրարանցումներով, նոյնիսկ անոնք՝ որոնք հոստորութեամբ կը գիտովնային եւ կը թուին հանդարտած ըլլալ, եւ գոհացած՝ հանգամանքներով, աթոռներով, եւ այդ կարգի բաներով:

Պահանջներ, արդէն կը պահանջենք Յեղասպանութեան ճանաչումը, բայց առանց շերտելու պատմական եւ քաղաքական իրողութիւնները, չեմ հասկնար ո՞ր տրամաբանութեան վրայ հիմնուելով առաջնահերթութիւններու կարգ հաստատելու: Մեր խնդիրը ամբողջութիւն մըն է: Յեղասպանութիւնը չանջատել հիմնահարցէն, իր դրդա-

պատճառէն: Երբեք բաւարար չափով չենք ըսեր եւ չենք յիշեցներ որ Յեղասպանութիւն գործուեցաւ հողի համար, բաւարար չափով չենք կրկներ, ե՛ւ մենք մեզի համար ե՛ւ արտաքին աշխարհին, տեղի ունեցաւ հայրենահանում, հայոց հայրենիքի բռնագրաւման զուգահեռ, ինչ որ ազգի լինելութեան տեսանկիւնէն նոյնքան եւ աւելի վատթար է որքան Յեղասպանութիւնը: Այսինքն, առանց անհեռանդար դիւանագիտական դատարկ իրարանցումներու, Յեղասպանութեան ճանաչման մասին ճառ եւ նախաձեռնութիւն անանջատելի են հողային պահանջէն: Կրկնե՞նք. նման անջատում մեր ժողովուրդի իրաւազրկումը կ'օրինականացնէ եւ կը յաւերժացնէ: Թեթեւոյիկ եւ մակերեսային յաջողութիւնները ձեռք պէտք չէ բերել ի հեճուկս ազգի հիմնական իրաւունքներուն: Կախարդի աշկերտները, երբ քաղաքականութիւն կը խաղան, առանց կոթնելու ազգային պատմութեան, ազգային մշակոյթի եւ ազգային ինքնութենէն բխող ըմբռնումներու վրայ, վստահ կրնան ըլլալ որ իրենք գիրենք կը խաբեն, բայց ոչ Թուրքիան, եւ հայերը սխալ տեղ կը տանին: Ըստ եւ նախաձեռնութիւններ երբ կանգ կ'առնեն Յեղասպանութեան ճանաչման կարգախօսին վրայ, ոչ ճշմարտութիւնը, ոչ օրէնքը եւ ոչ իրաւունքը կը յայտնաբերուին եւ իրենք գիրենք կը պարտադրեն: Ո՞ր օրէնքը եւ արդարութիւնը կրնան ընդունիլ որ հայերը չկարենան ապրիլ իրենց հայրերու հողին վրայ, ուրիշներ տէր ըլլան իրենց սեփականութիւններուն:

Մինչեւ ե՞րբ կարելի կ'ըլլայ նոր սերունդը զօրաշարժի ենթարկել Յեղասպանութեան ճանաչման անվաղորդայն կարգախօսով, որ ոչ ազգային ծրագիր է եւ ոչ իսկ՝ համայնքային: Ազգային ըլլալու համար ան որպէս հեռանկար պիտի ունենայ հայրենիքը, Հայաստանը, որուն մէկ բեկորն է Հայաստանի Հանրապետութիւնը: Անհրաժեշտ է առաջադրանքները եւ անոնց ընկերացող ճառը յստակացնել եւ անոնց տալ իրենց իսկական ազգային նկարագիրը:

Եւ լաւ է երբեմն յիշել որ դեռ շատ մօտիկ անցեալին, բռնագրաւուած Հայաստանի ազատագրութեան դատին համար երիտասարդներ անցան կրակի գիծը:

Կրնա՞նք յուսալ որ Եղեռնի ընդունումը թուականէն դար չանցած, մեր զանգուածներու քաղաքական մտածողութիւնը, ինչ կը վերաբերի ազգի իրաւունքներուն, կը դնենք իր ոտքերուն վրայ, դուրս կը բերենք արուեստի եւ արուեստական մշուշներէն, որ այլեւս չկրկնուին ծէսերը եւ ծիսական դիմումները այս կամ այն երկրի դեկավարին: Այսինքն, պիտի յաջողինք աւելի յստակութեամբ հասկնալ եւ գնահատել պատմութիւնը եւ հայկական ներկայ կացութիւնը, եւ ընթանալ ու առաջնորդել աւելի յստակութեամբ, որպէսզի զօրաշարժը տարին մէկ անգամ կրկնուող եւ յաճախ ճանձրացնող ծէս չըլլայ, անհամ դարձած Բլիշներու կրկնութեամբ, որոնց, ճիշդ է որ մարդիկ ներկայ կ'ըլլան պարտականութիւն մը կատարելու բաւարարութիւն գգալու համար, քանի որ ոչինչ պիտի ունենան ընելիք տարուան մնացեալ օրերուն:

Եթէ չուզենք անգամ յոռետես ըլլալ, կրնա՞նք լաւատես ըլլալ...

Յ. ՊԱԼԵԱՆ

Մալթայի փաստաթուղթերը

Ի ձեռք բերելով Վարդգես Եղիայանի «Մալթայի վաճառքաբեկները» անուն գիրքին թրքերեն թարգմանությունը, որ 2007-ի Օգոստոս ամսուան մէջ լոյս տեսած է Ռակրայ Զարաֆուրի «Պէլլէ» հրատարակչատան կողմէ: Շատ հետաքրքրական եւ շատ կարեւոր այս գործին թրքերենը կը պարտինք ժուլիտէ Տէյիթ-մեննիլերի, իսկ նախարարը Ալի Սաիտ Չէփնոզլուի: Այդ թրքերեն յառաջաբանը շատ յանկուցիչ է եւ կ'ուզեմ համառօտիւ տալ հայերէնով էական կէտերը: Բայց նախ նանչնանք Վարդգես Եղիայանը:

Ան ծնած է Եթովպիա, 1936-ին: Հայրը գոնիացի՝ 1915-ի ազատողներէն եղած է: Վարդգես իր երկրորդական ուսումը առած է Կիպրոս, Ամերիկեան ակադեմիայի մէջ, ուր կային նաեւ բազմաթիւ թուրք դասընկերներ: Ապա աւարտած է Գալիֆորնիոյ Պըրֆլի համալսարանի պատմութեան բաժինը: Աւելի ետք, Սան ժօզէ-ի իրաւաբանական վարժարանի իր դոկտորութեան վկայագիրը առած է: Աշխատած է Գալիֆորնիոյ Գիւղական շրջանի օգնական կազմակերպութեան մէջ, որ երկրագործներու հանդէպ կուսակալ Ռանըլտ Ռիկլընի տնտեսական կարծիք փոխակապուած էր դէմ ծառայող, աշխատաւորներու իրաւունքը պաշտպանող եւ շահու հետամուտ չեղող հաւաքական հաստատութիւն մըն էր:

1974-ին «Հաշտութեան կամաւորներ»-ու օգնական ղեկավարի պաշտօն ստանձնեց եւ 90 երկիր

պատելով, 7000 Հաշտութեան կամաւորներու աշխատանքը ֆինանսեց: 1980-ին կազմեց իրաւական հաստատութիւն մը եւ սկսաւ գործել յատուկ բացուած դատեր, միջազգային իրաւական դատեր, վարչական դատեր, ցեղասպանութեան դէմ բացուած դատեր եւ պատմական դատեր: 1987-ին մեծ դեսպան Մորկըն-թաուի յուշերը կարդալէ ետք, որոշեց ապահովութեան ընկերութիւններու հայերու ունեցած պարտքերով հետաքրքրուիլ: 18 տարի ետք New York Life եւ AXA ապահովութիւններու դէմ բացած 98 միլիոն տոլարի դատը շահեցաւ: Այդ բարդ դատի արդիւնքով իրաւաբանական մարզի մէջ արմատական բարեկարգումի նամբայ բացած ըլլալու իբր վարձատրութիւն, California Lawyer Magazine-ը Վարդգես Եղիայանի եւ իր փաստաբաններու ընկերակցութեան տուաւ «Clay» պատուաբեր մրցանակը:

Բացի իր վարած դատերէն, Վ. Եղիայան յաճախօտութիւններ կու տայ զանազան համալսարաններու մէջ: Ունի հրատարակուած բազմաթիւ գործեր: Ասոնց մէջ առաջին կարգի վրայ են՝ Volunteerism: The Real and Emerging Power, The Home of Africo: Challenges to American Foreign Policy; The Trial of Soghomon Tehlirian; The Case of Misak Torlakian; The Trial of the Young Turks; Ethning Cleansing in Anatolia, 1919-1923; Vahan Cardashian, Advocate Extraordinaire of the Armenian Case.

Այժմ ձեռք առնենք Վ. Եղիայանի յառաջաբանը: Նախ կը նորոգենք մեր պատմական գիտութիւնը: 7 Հոկտեմբեր 1918-ին Թալէաթ փաշայի կառավարութիւնը հրաժարեցաւ: Սուլթան Մէհմէտ Զ. վարչապետ կարգեց Ահմէտ Թէվրէֆ փաշան, որ Իթթիհատ-Թերաքքիի նախորդ անդամներուն ճնշումին տակ չկարողացաւ գործ տեսնել եւ շարքի մը հրաժարեցաւ: Սուլթանը պաշտօնի կոչեց Հին սատրապամներէն Ահմէտ Իզզէթ փաշան, որ իր կազմած կառավարութեան մէջ առած է Թալէաթի կառավարութենէն չորս Հին նախարարներ: Օսմանեան կողմէ Տամատ Ֆէրիթ փաշա իսկ անգլիացիներու կողմէ Ամիրալ Գալիզորփ ստորագրեցին Մոնտրոսի զինադադարը: Այս Ամիրալը նշանակուեցաւ զրաւման ուժերու բարձրագոյն հրամանատար:

Անգլիական ուժերու եւ Օսմանեան կառավարութեան ջանքերով ձերբակալուեցան եւ հսկողութեան տակ առնուեցան կարելի չափով պատերազմական թուրք յանցաւորներ, զորս ատեն մը ետք պէտք եղաւ այլ երկիր մը փոխադրել: Յարմար դատուեցաւ Մալթա կղզին:

Եղիայանի յառաջաբանը ամբողջութեամբ յատկացուած է Մալթայի աքսորեալներու եւ թուրքերու մօտ գերի մնացած 29 գերիներու փոխանակման յարակից պարզանքներուն:

Անգլիացիները հաւատացած էին թէ հայոց դէմ

թուրքերու յանցապարտ վերաբերումը միայն ղեկավարներու եւ բարձրաստիճան պաշտօնեաներու յատուկ չէ եւ ժողովուրդին մեծամասնութիւնը գործօն դեր ունեցած է: Ստիպուած եղած են իրենց աշխատանքը խտացնել բարձր գոմիսէրին ի ձեռին ունեցած 173 հոգինոց ցուցակի մը վրայ: Ասոնք երեք բաժնի մէջ նկատի կ'առնուէին. ա) Անգլիացի գերիներու հետ անգուլթ վարմունք ունեցողներ՝ 18 անուն, բ) Տեղացի քրիստոնեաներու հետ անգուլթ ընթացք ունեցողներ՝ 147 անուն, գ) Ձինադադարը անսաստող՝ 8 անուն:

Ատեն մը ետք, իբր յանցաւոր Մալթա փոխադրուած 150 ձերբակալեալներով որոշուեցաւ ընթացք տալ դատերուն:

Անգլիական զրաւման ուժերը դատական հանգըր-լանին անցնելու համար Անգլիոյ արտաքին եւ դատական նախարարութիւններուն հետ տեւական շփման մտնելով հարցուցին ձերբակալեալները դատելու գործընթացին մասին, ջանացին սորվել եւ ստուգել իրենց իրաւասութիւնները: Եղիայան այս առթիւ եղած թղթակցութիւններու իւրաքանչիւրին թիւը կու տայ, քանի որ ամէն մէկը փաստաթուղթի հանգամանք ունի: Այս նախապատրաստական շրջանը որքան երկարեցաւ, նոյնքան յուսահատ եւ անճարակ դարձաւ զրաւման բանակի հրամանատարութիւնը եւ դատավարութեան փուլին չկրցաւ հասնիլ: Հարցը կեդրոնացաւ իրենց գերիները ձեռք ձգելու աշխատանք-

1915-ի կոտորածներէն ճողոպրած հայ որբեր Սամսոնի մէջ

քի՝ Մալթայէն փոխանակելի աքսորեալներու փոխարէն: Յընթացս, թուրք ազատագրութեան շարժումը հետզհետէ յաջողութիւն կ'արձանագրէր եւ Մ. Քեմալի հեղինակութիւնը կը զօրանար: Սակարկութիւն մը ծայր տուաւ անգլիացիներու եւ թուրքիոյ խօսնակ Պէքիր Սամի-ի միջեւ, որ երկար բանակցութիւններէ ետք համաձայնութեան յանգեցաւ: 22 անգլիացի զերիի դէմ Մալթայէն 40 թուրքեր պիտի յանձնուէին՝ պահուելով (ա) կարգիները եւ (բ) կարգէն կարեւորները:

Պէքիր Սամի այս համաձայնագիրը Անգարա տարաւ վաւերացնելու խոստումով: Սակայն երկու օր ետք հրատարեցաւ: Մ. Քեմալ մերժեց. իր պայմանն՝ էր բոլոր անգլիացիներու փոխարէն Մալթայի բոլոր թուրք ձերբակալեալներու ազատ արձակումը: Անգլիա հակառակեցաւ բայց ի վերջոյ տեղի տուաւ:

Եղիայեան կու տայ անգլիական գաղափարաբանութիւնը. «Խորհրդարանի անդամներու ուժեղ հաւատքը այն է, որ մէկ անգլիացի զերի շողանաւ մը թուրք կ'արժէ»:

«Բոլորին փոխարէն բոլորը» համաձայնութիւնը գոյացաւ 23 Հոկտեմբեր 1921-ին: Մալթայի աքսորեալներէն 16-ն (որոնց համար կ'ըսէ թէ ամենէն կարեւորներն էին եւ արտօնուեցան որ ազատ համարձակ փախչին) արդէն Մալթայէն ելած էին: Իսկ միւսներուն փոխանակութիւնը եղաւ 31 Նոյեմբերին:

Մոնտրոսի զինագաղարէն (30 Հոկտեմբեր 1918) մինչեւ այս համաձայնութիւնը անցած երեք տարուան ժամանակը ճարտարօրէն օգտագործուեցաւ Մ. Քեմալի կողմէ, ինչ որ երիտասարդ թուրք դիւանագիտութեան համար յաղթանակ մը, իսկ հայերու համար անտեսումի եւ ուրացումի երկար եւ չարչարանալի շրջանի մը սկզբնաւորութիւնը պի-

տի ըլլար: Սակայն ինչպէս գիրքին թրքերէն թարգմանութեան յառաջաբանը գրող Ալի Սաիթ Չէթինօղլու յստակօրէն կ'ըսէ՝ հայ զոհերուն դատը անկեղծ աւիւնով պաշտպանելու միտքով ճամբայ ելած անգլիացիները, հետզհետէ Խորհրդային Միութեան եւ իրենց միջեւ նոր թուրքիան «թամբոն» գործածելու համար էր որ իրենց կեցուածքը փոխեցին: Պարապի չէ հնարուած «անգլիական քաղաքականութիւն» ասութիւնը, որ հոմանիշ է խորամանկութեան:

Կը յիշեմ Սեդրակ Պաղտոյեանը, որ տակաւին 1950-ին «Երբ դրախտը դարձաւ դժոխք» անուն իր յուշագրութեան մէջ ծանօթէն կ'ամբաստանէր Անգլիան եւ Եւրոպան. «Եւրոպան Պոլիս նստած, դարձեալ դրախտ իր կախարդական ակնոցը եւ մօտ ու հեռուն դիտեց իր շահերուն լոյսով: Այլեւս անոր աչքին չէին երեւեր թափուած ծով արիւնները, գործուած անարդարութիւնները, ծայրածաւալ աղաղակները: Ան կը տեսներ միայն իր շահը, եւ հոտը կ'առնէր նոր շահերու եւ նոր վտանգներու»:

Այս գաղափարները նոր չեն. ոչ Պաղտոյեանի եւ ոչ ալ Ալի Սաիթ Չէթինօղլուի մատնանշած հնարամիտ գիւտերը նոր են: Տակաւին քանի մը օր առաջ ամերիկեան Գոնկրէսին մէջ ընդունուելուն համար աշխատանք տարուող հայկական բանաձեւին առթիւ երբ կը խօսակցէի շատ սիրած եւ յարգած բազմահմուտ բարեկամի մը հետ, յիշեցուց նշանաւոր մէկ խօսքը Տիւրայէլի-ի, որ 1870-ական թուականներուն Անգլիոյ վարչապետ էր. «Մեծն Բրիտանիա մնայուն բարեկամ եւ մնայուն թշնամի չունի. Մեծն Բրիտանիա ունի մնայուն շահեր»:

Այս մտածելակերպը եւ մեծ տէրութիւններու քաղաքականութեան մասին առաջ քշուած տեսութիւնները պէտք է զարմացնեն մեզ: Մեզի նման փոքրիկ ազգերը մեծ երկիրներու ըրած դիմումներէն արդիւնք առնելու համար պէտք

է պատճառաբանութիւն մը գտնեն եւ զանոնք համոզեն, թէ բաներ մը կը շահին իրենց տուած գոհացումին փոխարէն: Այսօր մեր քաղաքակիրթ որակած երկիրները մօտաւոր անցեալի գերեզմանութիւնը բնական նկատող, գաղթավայրերու բնակչութիւնը բռնատիրութեամբ հպատակեցնող, անոնց ժողովուրդին տարած ընկերային նուազագոյն օժանդակութեան եւ առողջապահական ծառայութեան փոխարէն երկրին բնական հարստութիւնները շահագործող ռազմավարութիւն կը մղէին: Գերեզմանութիւնը շատ դժուար եւ ներքին պատերազմներու տեղի տուող հակամարտութիւններէ ետք է որ արգելուեցաւ ԱՄՆ-ու մէջ սակայն մտայնութիւնը մնացած է դեռ: Մինչեւ այսօր ամերիկացին չի հանդուրժեր զէնք կրելու օրէնքը վէճի նիւթ դարձնելու գաղափարը: Եւրոպական երկիրները իրենց հպատակեցուցած գաղթավայրերը պատերազմներով միայն զիջեցան ուրիշ երկիրներու: Այդ քաղաքակիրթ եւրոպական երկիրները զանազան անուններով կարելի չափով կը պահեն տակաւին իրենց տիրապետութիւնը եւ շահերը, անկախ դարձած հին գաղթավայրերու վրայ, որոնց մեծ մասը արեան գնով շահեցան այդ ազատութիւնը: Մարդկային իրաւունքներ եւ ՄԱԿ-ի կողմէ քաղաքակրթութեան ճամբու վրայ ընդունուած օրէնքներ այնքան նոր են, որ տակաւին սա կամ նա երկրի շահերուն դիմադրելու տրամադրութիւն ցոյց չեն տար:

20-րդ դարու Ա. աշխարհամարտին տրուած մարդկային զոհերուն թիւը այնքան բարձր էր, որ յաղթական կողմը այլեւս առանց պատերազմի շրջանի անցնելու միջոցառումի մասին խորհեցաւ: Պարտուած Տէրութիւններուն հողերը կցել չփորձեց եւ գոհացաւ դրացիներու միջեւ կռուական դարձած սահմանային վայրերն ու գաղթավայրերը իր երկրին կցելով: Առ ի ապահովութիւն արգելեց զէնքի գործարաններ եւ զօրաւոր բանակ պահելը: Մինչդեռ Ռուսիա 1917-ի իր մեծ յեղափոխութեամբ՝ ընդհանուր զինադադարէն առաջ «չէզոքացաւ» եւ իր անջատ քաղաքականութիւնը վարեց: Արեւմուտքէն թուրքիոյ հետ իր սահմանները անփոփոխ պահելով հանդերձ իր նոր մտածողութիւնը եւ համայնավարութիւնը տարածեց աւելի փոքր դրացի երկիրներու վրայ եւ բռնատիրական կազմով յառաջացուց զօրաւոր Խորհրդային Միութիւնը: ԱՄՆ եւ Եւրոպա լուռ վկայ մնացին միայն:

Գերմանիա փշրեց զինք կաշկանդող շղթաները եւ առիթ տուաւ Բ. աշխարհամարտին, որու նախօրեակին իբր թէ հաշտութեան դաշինք կնքած էր Խորհրդային Միութեան հետ: Բայց այս հաշտութիւնը անկեղծ էր: Յրանս սկիզբէն գրաւուած եւ մեկուսացած էր: Իսկ Անգլիա մինակ մնացած եւ Ամերիկայի նեցուկն ալ անբաւարար ըլլալով, պարտադիր եւ բնական դաշնակիցը դարձաւ Ռուսիոյ: Շահուած պատերազմէն ետք կրկին տեւական հաշտութեան մը հեռանկարով կայացած համագումարներէն ետք Խորհրդային Միութիւնը ետ քաշեց իր ոտքը գերմանական բանակը մղելու միջոցին գրաւած եւրոպական մասի արեւելեան երկիրներէն, բայց իր երկաթեայ թափը մնաց անոնց վրայ: Իր խորհրդային վարչակարգը դիմադրեց ընկերավարական արդի ըմբռնումին դէմ: Հաստատ մնաց իր ազդեցութեան տարածութիւնը եւ առիթ ստեղծեց պաղ պատերազմի մը՝ Արեւմուտքի դէմ:

Մինչ այդ սահմանային անփոփոխութեան օրէնքը ստորագրուեցաւ աշխարհի գրեթէ բոլոր երկիրներուն կողմէ, հակադրուելով ազգերու ինքնորոշման իրաւունքի սկզբունքին: Այս պայմաններուն տակ ինքնավար նահանգ ըլլալով գոյութիւն ունեցող որեւէ էթնիք համայնք, իր

պատկանած երկրին համար պալար ըլլալով մնաց: 1991-ին Խորհրդային Միութեան փլուզումէն ետք է որ արբանեակ երկիրները պիտի վայելէին իրական ինքնիշխանութեան երջանկութիւնը: Թէեւ պիտի հռչակէին անկախութիւն, սակայն իրենց կարգին իրե՛նք ալ ունենալով ներքին հարցեր, պիտի պահէին իրենց պալարները:

Հայաստան եւ Սփիւռք այս անլոյծ պայմաններու տակ է որ կը տուայտին Ղարաբաղի հարցով, իրենց Յեղասպանութեան զոհերուն հետ կ'ողբան նաեւ բռնադրուած պապենական հողերուն համար, մէկ կողմէ կը տքնին իրենց դատին համար բանաձեւեր ընդունիլ տալ, միւս կողմէ կը ջանան օրինակ՝ աճապարարութիւններով Սեւրի դաշնագիրը կեանքի կոչել:

Միթէ այս ուղղութեամբ տարուած աշխատութիւն չէ՞ նաեւ Վարդգէս Եղիայեանի վարածը: Նախ այն յամառ աշխատանքը, որ կարգ մը ընկերներու հետ յաջողեցաւ գլուխ հանել New York Life եւ AXA ապահովագրութեան ընկերութիւններուն դիմաց: 38 միլիոն վճարում, նման նիւթի մը առթիւ թերեւս ստորագնահատուի ոմանց կողմէ: Պէտք չէ մոռնալ սակայն, որ բաժնուած այս գումարը Յեղասպանութեան զոհերու տրուած խորհրդանշական պարզ հատուցում մը չէ: Պէտք է ատոր ետին պահուած իրաւական փաստը փնտռել եւ խորհիլ թէ ինչո՞ւ թուրք կառավարութիւնը եւ թերթերը բողոք բարձրացուցին: Մինչ աշխարհի ամէն կողմը կեանքի համար ապահովագրուած մահկանացուի մը ժառանգորդները կրնան առանց դատի դիմելու գանձել ապահովագրին ընկերութեանէն, ինչո՞ւ թուրք կառավարութիւնը աղմուկ եւ բողոք կը բարձրացնէ հայոց պարագային: Ի՞նչ անպատահութիւն, ի՞նչ վախ կայ պահուած այդ բողոքին ետին: Պէտք է Վ. Եղիայեան եւ առհասարակ իրաւագէտները հանրութեան հասկնալի կերպով բացատրեն եւ հայ աշխարհը գիտնայ թէ ինչպիսի փաստեր կը պակնին այդ վախին ետին, որուն համար կ'անհանգրստանար թուրք կառավարութիւնը եւ կը ջանար կանխել:

Կայ նաեւ Վարդգէս Եղիայեանի այս գիրքը, «Մալթայի փաստաթուղթերը», որ համադրած է հեղինակը այնքան բծախնդրօրէն եւ իրաւական քննարկումի դիմաց դարձած է բաց տոմար: Որուն խօսուն կերպով յայտնաբերած հետեւութիւնները պարզաբանուած են Ալի Սաիթ Չէթինօղլուի գրիչով:

Ա. Ս. Չէթինօղլու, գրի առած իր յառաջաբանին մէջ կարեւոր ծանօթութիւններ կը հաղորդէ եւ հետեւութիւններ կը հանէ ներքին գործոց նախարարութեան կողմէ կատարուած հրատարակութիւններէն եւ Մալթայի փաստաթուղթերէն օգտուելով: Ստորեւ՝ մասնիկներ, իր փոխանցած ծանօթութիւններէն.

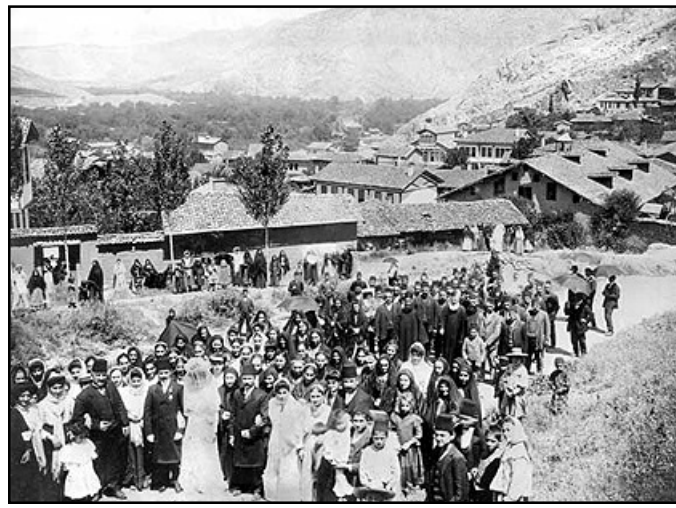
- Մալթայի աքսորեալները, աքսորի աւարտէն սկսեալ կարեւոր պաշտօններու եկած են թուրքիոյ Հանրապետութեան մէջ: Կենսագրութիւնները հրատարակուած 50 համբաւաւոր կուսակալներէն չորսը Մալթայի աքսորեալներ են:

- Մեր մօտաւոր անցեալի ամենակարեւոր դէպքերէն մին եղող, սակայն նոյնքան ալ հեռու մնացած հայկական Յեղասպանութեան վրայի մշուշ վարագոյրը կիսով բացող վաւերագրութիւններէն են անկասկած Մալթայի փաստաթուղթերը: 1915-ը քողարկող մշուշի վարագոյրը կիսով բանալ՝ կը նշանակէ գտնել կազմակերպութիւնը հասկնալի դարձնելիք ծածկագրութիւնները (չիֆրէ): Այդ պատճառով, 1915-ի յարակից հետազօտութիւնները օրինաւոր կերպով արգիլելը պէտք եղած ամենակարեւոր պատմական հատուածն է այսօր: Մալթայի փաստաթուղթերը այս անց-

ԿԵԱՆՔԸ ԵՂԵՌԻՆԷՆ ԱՌԱՋ

Խարբերոցի Տէր Ատուրեան ընտանիք

Հայ հարսնետորներ Ամասիոյ մէջ

Մարտինցի ընտանիք

Այնթապցի հայուհիներ

Կարնեցի հայուհիներ

քը բացատրող կարեւոր փաստերէն են⁽¹⁾:

- Մալթայի փաստաթուղթերը, ձեռք անցուած Օսմանեան մօտ 150 դեկաւար եւ պաշտօնեաներու Ա. աշխարհամարտի ընթացքին գործունէութեան պատմութիւնն են: Պատերազմի կղզիացման պայմաններուն մէջ բնաջնջուած ժողովուրդի մը պատմութիւնն են: Այս բնաջնջուած ժողովուրդին հարստութեան վրայ ձեռք դրուելուն եւ այս հարստութեան վրայ բարձրացած վաճառական պուրժուա դասակարգին, պետական պաշտօնեայ դասակարգին, նաեւ հիմնարկներուն պատմութիւնը: Վկաներուն եւ անիրաւուածներուն ալ պատմութիւնն է նոյն ատեն:

- Այս ծածկագրութիւններուն քակուելը կազմակերպութեան յատակը ցոյց պիտի տայ. այդ պատճառով ալ ջանք կը տարուի մշուշի իսլաւ թանձրացնելու եւ 1915-ը մոռցնելու:

- Մալթայի փաստաթուղթերը մեր մօտաւոր անցեալի վրայէն մշուշի վարագոյրը կիսով բանալով, պիտի պատմէ նաեւ թէ ինչո՞ւ պէտք է ճանչնալ Հայկական Յեղասպանութիւնը:

- Մալթայի փաստաթուղթերը նոյն ատեն շարունակականութեան մը պատմութիւնն են: Պատմութիւնն են նաեւ այն մասին, թէ այս տեղեկութիւններով, ո՞ւր կարելի է հասնիլ Հանրապետութեան մէջ:

- Նոյն ատեն Մուսուրլուքին¹ եւ «Կանանչ»²ներուն պատմական արմատներուն ալ պատմութիւնն է:

Պէտք է ընդունիլ որ Ձեթիցողուի լեզուն եւ ոճը գեղեցիկ է եւ արդիական: Սակայն երբեմն հեռու է պարզ եւ դիրքահասկնալի ըլլալէ: Տրուած ըլլալով որ թարգմանիչը կարելի չափով հաւատարիմ մնալ ջանացած է բնագրին, ընթերցողը պարտի որոշ ջանք մը ընել օգտուելու համար այդ գեղեցիկ ոճով տրուած տեղեկութիւններէն:

- Մալթայի փաստաթուղթերը հայ ժողովուրդի ողբերգութեան «Րէալ փոլիթիք»ին զոհ մատուցուելուն ալ պատմութիւնն են:

- Մալթայի փաստաթուղթերը մեծ պետութիւններուն անբարոյական կեցուածքին ալ պատմութիւնն են: Մարդկային իրաւունքներուն կայսերապաշտ շահերու զոհ դառնալու, փաստաթուղթերու դէմ անպատիժ մնալու օրինակին անզուգական յուշարձանն են: Յեղասպանութեան յանցանքին անպատիժ թողուելով վարձատրուելու եւ ցեղասպանական նոր յանցանքներու հրաւէր են: Արդարեւ, Հիթլէր 1939-ին բացայայտօրէն յայտնած է թէ այս պատմական ողբերգութեան անպատեհիութիւնն է համարձակութիւն պիտի առնուի: Մեծ տէրութիւններու անբարոյական վարմունքը, որպէս ցեղասպաններու հրաւէր, 20-րդ դարու ամօթալի պատմական մէկ հատուածն է: Անպատիժ մնալու համարձակութիւնը՝ գործուելիք ցեղասպանութիւններու հրաւէր եղած է: Նացի Գերմանիոյ մէջ, Ալժերիա, Անֆալ, Պոսիա, Բուսնտա, Բոսնիօ, այսօր ալ Տարֆուրի մէջ եղածները տարբեր չեն: Հանգստօրէն կրնանք ըսել որ անպատիժ մնալն է համարձակութիւն տուած իրենց:

- Մալթայի փաստաթուղթերը հետախուզել՝ կը նշանակէ նաեւ Հանրապետութեան արմատներուն մէջ գտնուող իրականութիւնները մէջտեղ հանել: Մալթայի թղթածրարը հետապնդել՝ 1915-ի դէպքերուն հարցաքննութիւնը ընելու, միաժամանակ կազմակերպութիւն³ն ալ հարցուփորձելու իմաստը ունի: Մալթայի փաստաթուղթերուն մէջ անունը յիշուող անձերուն հետախուզութեամբ, մինչեւ օրս երկարող շղթային կը հասնինք: Ինչպէս Մալթայէն դարձողները, ասոնց գաւակներն ալ թուրքիոյ Հանրապետութեան ամենաբարձր աստիճաններուն վրայ

կը տեսնենք:

- Մալթայցիներու հետքը փնտռելու ատեն, 1915-17 տարիներու միջեւ հայոց աքսորուած վայրերուն մէջ գտնուող քաղաքական պաշտօնեաներուն շատ ուշագրաւ կեանք մը ունենալը տեսանք: Գայմագամ (գաւառագետ) եւ մութասարըֆներու (նահանգագետ) մասին եղած տեղեկագրութիւններուն մէջ իրենց ապագան տեսանք: Ասոնցմէ անոնք, որոնք կեդրոնէն եկած հրամաններուն հակառակ հայոց աքսորին կամ սպանդին չէին արտօնած իրենց կեանքը կորսնցնել, քիչեր ալ բախտաւոր եղեր եւ այլ տեղեր պաշտօնի կոչուեր են: Ոմանց «սիճիլ»ին (վարքացոյց, պահարան) մէջ «ինքնութիւնը ճշդել կարելի չէր ոճրագործներու կողմէ մեռցուած» գրուած է: Ոմանց համար ալ «Հայ քրմիթանճիներու կողմէ սպաննուած» գրուած է: Ասոնք անբախտներու կարգին համարելով, ըսենք որ ուրիշներու համար այս վայրերուն եւ առաքման մէջ աշխատած ըլլալը, իրենց ապագային համար յանձնարարազիր ընդունուած, կարեւոր տեղերու մէջ բարձր պաշտօններու, վրայ տեսնուած են: Այս շրջաններուն մէջ աշխատելով Յեղասպանութեան միջամուխ պաշտօնեաներուն ազգային ազատական շարժումի մէջ առաջին նետուողներէն ըլլալը զարմանալի չէ⁴:

- Ոմանց մասին թուականէ մը ետք ծանօթութիւն ունենալ կարելի չէ եղած: Ասոնց համար մականունի օրէնքը նոր ինքնութիւն շահեցուցած եւ ծածուկ մնալուն մեծ չափով օգնած է⁵:

- Յեղասպանութեան տարիներու ընթացքին հայոց աքսորավայրերու մէջ քաղաքական մեծաւորներուն, Գաղթականաց եւ մերձաւորաց ընդհանուր տնօրէնութեան, Ապահովութեան տնօրէնութեան եւ Պարենաւորման նախարարութեան մէջ աշխատող անձնակազմին Գուվայը Միլլիթէ-ի (Ազգային ոյժ) անդամ ըլլալը եւ անմիջապէս քեմալականներու յարիւն ալ դիպուածային չէ: Ասոնք ITC-ի⁶ կողմէ մասնաւոր գործակատար պաշտօնեայ ըլլալով պաշտօնի կոչուած եւ աւելի վերջ կարեւոր պարտականութիւններ առած են:

- Յեղասպանութեան յանցանքով փնտռուողներն ալ Բեմալական շարժումին առաջին յարողներուն մէջ տեղ առած են⁷:

- Աքսորավայր Մալթայէն վերագառնալէ ետք Անատոլու անցնողները, անմիջապէս այդ քաղաքներէն երեսփոխան նշանակուած են: Կարեւոր աքսորեալներուն վարչապետութիւն, նախարարութիւն, կուսակալութիւն եւ այլ ղեկավար պաշտօններ տրուած են⁸:

- Դեղագործ Մէհմէտին (Էճգաճըպաշը)⁹ գործատէրի մը վերածուելը ոչ-իսլամներուն հարստութեան վրայ ձեռք դրուելուն մէկ օրինակը ըլլալով՝ Անատոլուի մէջ ասոր նմաններուն շատ գտնուելը, «Տեղահանութեան հարուստներ» տիտղոսին Անատոլուի մէջ գործածուելուն պարագին չըլլալը, Անատոլուին «տեղահանութեան հարուստներ»ուն համար դրախտ ըլլալն ալ ճշդենք:

- Յեղասպանութեամբ ամբաստանուածները Հանրապետութեան շրջանին վարձատրելու օրինակները կարելի է տեսնել Հայրենիքի ծառայութեան կարգէն ամսական ստացողները ցոյց տուող պիւտճէի (Ը) ցուցակին մէջ¹⁰:

- Ժողովրդային պատմաբան Մուրատ Պարտագճը կը գրէ. «Իրականին մէջ Աթաթուրքի Հայկական Հարցի նայուածքին միակ պատասխանը, տուած¹¹ ապրանքներն են: Աթաթուրքը, հայոց կողմէ սպաննուած պետական մարդոց եւ պաշտօնեաներուն մեծ թոշակներ կապեց, գրաւուած հայկական ապրանքները իր ստորագրութեամբ տուաւ: Թալէ-

Խողխողուած հայ պատանիներ, Հայկական Յեղասպանութեան ականատես գերմանացի սպայ Արմին Վեկելերի լուսանկարչական արխիւէն

աթ փաշայի¹² կինը ամենաբարձր թոշակներէն «Հայրենիքի ծառայութեան ամսականը» կ'առնէր: Ընդհանուր կեդրոնի անդամներուն կիները եւ մասնաւոր կազմակերպութեան կարեւոր անդամներուն կիներն ալ Հայրենիքի ծառայութեան թոշակին կապուեցան: Ամենաբարձր թոշակն ալ էն-վէր¹³ փաշային աղջիկը՝ Մահբեբար Հանրմ ստացաւ:

- Մալթայէն դարձածներուն եւ Հանրապետութիւնը կազմողներուն միջեւ ազգականական կապերը ցոյց տալով եւ նաեւ 27 Մայիսի պետական հարուածին մասնակիցներէն ոմանց ալ ասոնց հետ ունեցած կապը ընդգծելով Ալի Սաիթ Չէթինօղլու Յեղասպանութեան ամբաստանեալները եւ Հանրապետութեան կարեւոր կերտիչ անուններու յաջորդ սերունդները Յեղասպանութենէն մինչեւ մեր օրերը երկարող նոյն արմատները ունենալով ընթերցողներուն կը ներկայացնէ:

Գիրքին՝ ծաւալով հարուստ, բայց առհասարակ նոյնիմաստ վկայագրութիւններով մասը ծայր աստիճան կարեւոր վկայութիւններ կու տայ: Անջատաբար առնուած այս վկայութիւնները առաջին ընթերցումով մը կրնան հետաքրքրական նորութիւն չթուիլ այն պատճառով, որ վկաներուն պատմածները նորութիւն մը չեն բերեր: Որքան ալ երբեմն խժողով արարքներու եւ անմարդկային կարգադրութեանց եւ հրամանատարներու վերագրումները եւ ամբաստանութիւնները նորութիւն չըլլան եւ մահէն պրծած աքսորեալներու յուշերուն մէջ հարիւր անգամ ատոնց նմանները կարդացած ըլլանք՝ մօտ 490 էջի մէջ տրուած վկայութիւնները թուրք-իսլամ վկաներու կողմէ եւ անգլիացիներու առջեւ կրկնուելու պարագային շատ աւելի ծանր եւ անառարկելի կը դառնան: Մալթայի մէջ վար դրուած եւ անգլիական դատարաններու յանձնուելու համար կատարուած հարցաքննութիւններու միջոցին վկաներու, մանաւանդ թուրք վկաներու ամբաստանութիւնները

որոնք կասկածի առիթ չեն տար: Ապագային թուրք Հանրապետութեան կազմին մէջ կարեւոր պաշտօններու կոչուած այս անուններուն յատկացուած էջերուն մէջ, իւրաքանչիւրին համար կցուած է Անատոլուի եւ Հարաւային մասերու քարտէսը եւ անոր պաշտօն վարած ու յանցագործած վայրը շրջանակի մէջ առնուած է: Այսպէս 56 քարտէս կայ:

Վարդգէս Եղիայեանի գրքին նկարագրականը աւելի հասկնալի եւ ամբողջական ընելու համար կ'ուզեմ այդ կարգի վկայութիւններէն երկուքը թարգմանաբար տալ:

Ամբաստանեալը՝ Արիֆ Պէյ

Պաշտօնը՝ Տիրապաքըրի երեսփոխան

Ձերբակալութիւնը պահանջող՝ Անգլիական բարձրագոյն յանձնախումբի անդամ քաղաքապետ Ռիչան

Ամբաստանութիւնը կատարողը՝ Իսլամ երեսփոխան մը:

«... Աքսորները սկսան Մայիս 1915-ին: Կարաւանը երբ 680-ի չափ ըլլար, կը զրկուէր գետէն վար ուղղութեամբ: Առաջին խումբը միայն այրերով կազմուած էր: Վատահամբաւ ոճրագործներու հետ կարգադրութիւններ կ'ըլլար եւ կարաւանը գետին եզերքով քիչ մը երթալէ ետք հաւաքաբար կը սպաննուէին: Դիակներուն վրայ ինչ որ կար կը վերցուէր եւ հասոյթը կուսակալին կը յանձնուէր: Երկու սեռի պատկանող եւ ամէն տարիքի անհամար հայ կարաւաններ ճամբայ կը հանուէին եւ հետզհետէ աւելի մօտ հեռաւորութիւններու վրայ հաւաքաբար կը սպաննուէին: Տիրապէքեր եւ շրջակայքը ուրիշ նահանգներէ եկող աքսորեալներու համար սպանդի կեդրոն դարձած էր: Ոճիրներուն որոշ մէկ մասը անկասկած միւս նահանգներուն ճամբու ընթացքին կը կատարուէր, սակայն բուն սպանդը Տիրապէքերի մէջ եւ կամ մօտակայքը կ'իրագործուէր: Այս ընթացքը մինչեւ կուսակալ Ռէշիթին ետ կանչուիլը՝ մինչեւ աշուն շարունակուեցաւ: Լրատու Զիւլֆիւ

Պիթիխի մօտ սպաննուած Օսմանեան բանակին մէջ ծառայութիւն կատարող հայ զինուորայիններ

մինչեւ 1915-ին Սեպտեմբերը Տիարպեթիը նստած, վերջը կուսակալին ըրածներուն հաւանութիւն չյայտնելով գտնուելուն եւ իր կեանքէն ալ վախնալուն համար բնակութիւնը Իսթանպուլ փոխադրած էր: Այս շրջանին կուսակալին հրամանները չգործադրող մաս մը ենթակայներ գործէ հանուած, երկուքն ալ մեռցուած էին: Ասոնք Լիճէի գաւառապետ Նեսիմի Պէյ եւ Պէշիբի գաւառապետ Սապիթ Սուտի էին»:

Երկրորդ «հերոս»ն է Էճգաճը Մէհմէտ կոչեցեալը: Իրաւաստե անգլիացի զինուորականութեան կողմէ 16 Ապրիլ 1919-ին Պատմի մէջ ձերբակալուած է որպէս 1915-ի Էրզինճանի սպանդի պատասխանատու յանցապարտ: 22 Յունուար 1920-ին հսկողութեան տակ փոխադրուած է Պոլիս, հոնկէ ալ Չանաք: 15 Մարտ 1920-ին զրկուած է Մոնտրոս:

Անգլիոյ բարձր պատուիրակը Անգլ. Արտաքին գործոց նախարարութեան 24-11-20 թուակիր եւ 1552 թիւ Մասնաւոր յանձնախումբի տեղեկագիրը զրկելով յանձնարարած է որ Էճգաճը Մէհմէտ հսկողութեան տակ առնուի եւ դատի տրուի:

Անդրկովկասի ընդհանուր Կեդրոնական բանակատեղիէն, գորավար W.H. Beach-ի ստորագրութեամբ, Թիֆլիս՝ 25-5-1918 թուակիր նամակով Անգլիոյ զինուորական կցորդին գրուած էճգաճը Մէհմէտի ուղղեալ ամբաստանութիւնները կը վերաբերին՝

ա) Էրզինճանի մօտ 1915-ի Մայիս եւ Յունիս ամիսներու ընթացքին եւ

բ) Էրզրումի եւ Էրզինճանի միջեւ, Սանսա-ի հովիտին մէջ 1918-ի Ապրիլին Հայոց հաւաքական սպանդին գ) Նաեւ Հայ կիներու բռնաբարումին:

Այս անգլիական հաւաստի վաւերացութեան զատկան նաեւ վկայագրութիւնները 6 հայ կարեւոր անուններու՝ որոնց երեքը թուրք բանակի սպայ, եւ հարուստ ընտանիքներէ բունի կերպով խլուած եւ իբր հոմանուհի վար զրուած երեք երիտասարդ գեղեցիկ կիներու: Ուղղակի իրենց բերնէն լսուած եւ գրի առնուած են: Կարելի՞ է չյիշել Ռապինտրանատ Թակորի սա խօսքը. «Ամէն հարստութեան տակ ամօթ մը կը պառկի»:

Ընթերցողներու գիտակցութեան յանձնելով Մալթայի փաստաթուղթերէն մասնիկներ, մանաւանդ հեղինակ Վարդգէս Եղիայեանի եւ նախաբանին խմբագրութիւնը

ընող Ալի Սաիթ Չէթինօղլուի մեկնաբանութիւնները եւ հանած հետեւութիւնները, մեր աչքերը կը բացուին, սակայն մտքերը կը պղտորին անդրադառնալով՝

1) Թէ 1915-ին սկսած դէպքերը, ոճրագործութեան ո՛ր դասակարգին ալ դասէք, անուանէք բռնագաղթ, աղէտ, սպանդ կամ ցեղասպանութիւն, ինչպէ՛ս եւ ինչպիսի՛ պայմաններու տակ մնացեր են անպատիժ:

2) Թէ այդ ոճիրներուն գլխաւոր դերակատարները ինչպիսի կարեւոր եւ պատուաբեր պաշտօններու վրայ հաստատուեր են:

3) Եթէ 1915-ի ճիւղային յղացողները եղած են Իթթիհատական Երիտթուրքերը, զանոնք իրենց ազգային ապագայ շահերու հեռանկարով անպատիժ եւ ազատ արձակողները անգլիացիներն էին, յանուն նորակազմ պետութեան կամաւոր եւ պարտաւոր կերպով զանոնք ներող եւ մինչեւ կուսակալի, նախարարի, նոյնիսկ վարչապետի աթոռներու վրայ նստեցնող, զանոնք բանակի հրամանատար կարգողն ալ Մ. Քեմալ (Աթաթուրք) է եղած:

4) Վասնզի այս նոր դեկաւարներու մեղքերը ծածկել կարենալու, անոնց անցեալը մոռցնել տալու եւ հեղինակութիւն դարձնելու համար հարկաւոր էր որ նոր ինքնութիւն ունենային, ազգային ազատական նոր շարժումի, նոր կառավարութեան, Հանրապետութեան կազմութեան միջոցին հերոսութիւն ցոյց տուած ըլլալու առաջակի հիւսուէր անոնց անուան շուրջ: Պայման էր անոնցմով նոր պատմութիւն կերտել, Հանրապետութեան զօրացման համար, նոյնիսկ եթէ սուտի վրայ հիմնուած ըլլար: Եւ այդ էր որ ըրաւ Աթաթուրքը:

5) Այդ էր որ շարունակեցին ընել Աթաթուրքի յաջորդները եւ կը շարունակեն ընել այսօրուան դեկաւարները:

6) 1915-ի Չարդարարները եւ Չարդերուն ականատեսները գիտէին, ասոնց յաջորդ սերունդն ալ իրենց ծնողքէն սորված էին դէպքերուն իսկական բնոյթը: Սակայն Աթաթուրք իրօք մեծ էր եւ փրկարար թուրք անհատին համար: Ան վերականգնած էր իրենց ազգային արժանապատուութիւնը, կրցած էր վռնտել կամ հեռացնել իրենց երկիրը գրաւել փորձող օտար պետութիւններու բանակները, իրենց տուած էր ոչ-խլամներէ մաքրուած երկիր մը: Իրենց համար նուիրական էր Աթաթուրքի ամէն մէկ խօսքը, կը հաւատային որ իրենց արիւնը ազնիւ է:

7) Օտար երկիրներու բնակիչներէն շատեր, ի մասնաւորի անոնց դեկաւար տարրը գիտէին տեղի ունեցած անարդարութիւնները, իրենց դեսպանները եւ միսիոնարները մանրամասնաբար տեղեկացուցեր էին այն սպանդներուն մասին, որոնց անունը ապագային պիտի ըլլար Ցեղասպանութիւն: Սակայն ինչպէս առածը կ'ըսէ՝ բարեկամութիւնը ուրիշ՝ առեւտուրը ուրիշ բան: Եւ պետութիւններու շահը կը պահանջէր լուի:

8) Բազմաթիւ պետութիւններ եւ միջազգային կազմակերպութիւններ, հայ համայնքներու զբոսնումով պաշտօնապէս կ'ընդունէին Հայոց Ցեղասպանութիւնը: Ասոնց կարգին էին ՄԱԿ-ը եւ Եւրոխորհուրդը: Սակայն մեծ պետութիւններ իրենց զիրքը կ'որոշէին իրենց շահերու ուղղութեամբ: Կապոյտ գիրք, Մալթայի փաստաթուղթ, գերմանական արխիւ, աստրիական արխիւ, թրքական արխիւ... Խօսուն իրականութիւններ. բայց տեսնելն ու գիտնալը ուրիշ բան՝ ընդունիլը ուրիշ բան: Եւրոպական Միութիւնն ալ մեծ պետութիւններուն նման կեցուածքով, բայց այս անգամ Ցեղասպանութիւնը ընդունելով կը վարէ ներողամիտ գտնուելու եւ Թուրքիան չկաշկանդելու քաղաքականութիւն:

9) Թուրքիան կ'օգտուի իր աշխարհագրական դիրքէն եւ Հնարամիտ թակարդ մը կը լարէ «Պատմութիւնը ձգեմք պատմաբաններուն» առաջարկով: Խայծը տեսնող եւ կամաւոր կերպով թակարդը ինկողները կը սիրեն այս յանկերգը, որ օրօրի մը չափ անոյշ է:

10) Բայց թուրք երիտասարդութենէ ուսեալ մաս մը, որոնք կրնան պրծիլ կոյր ազգայնամոլութենէ, ինչպէս նաեւ արտասահմանեան թուրք համայնքներու մեծ մասը, հետզհետէ կ'անդրադառնան իրենց սորվեցուած պատմութեան խեղաթիւրեալ բնոյթին: Կը փնտռեն ու կը գտնեն պատճառը թէ ինչու յաջորդական թուրք կառավարութիւններ քանի մը տարին անգամ մը կը ստիպուին իրենց պատմութեան մէջ փոփոխութիւններ կամ յաւելումներ ներմուծել եւ կամ ծայրէն գրել:

11) Եւ երեւան կ'ելլէ կարեւոր նպաստը ԱՐԱՍ-ի եւ Պէլ Կէ-ի նման հրատարակատուներու, որոնք հայերուն եւ օտարներուն դիտցած, սակայն թուրք երիտասարդներուն անծանօթ մնացած ինչ ինչ ծանօթութիւնները կու տան իրենց մայրենի լեզուներով: Ասոնք կարդացող երի-

տասարդ թուրքերը հետզհետէ պիտի դառնան աւելի գիտակից, իրենց թիւը տարուէ տարի պիտի աւելնայ: Այսօր իսկ վարչապետ էրտողան եւ թուրք պատմութեան կաճառի նախագահ Հալաօղլու թուրքիոյ պատմութիւնը ծայրէն գրելու մասին կը խօսին: Թերեւս այս նոր պատմութիւններն ալ պետական թեզին փոփոխակները ըլլան, սակայն կարեւոր չէ, անպայման ճշմարտութեան քիչ մը աւելի մօտ պիտի ըլլան:

12) Այս նկատումներով կրնամ պնդել թէ ԱՐԱՍ-ի եւ Պէլ Կէ-ի թարգմանական աշխատանքները աւելի կարեւոր են, քան՝ հայկական բանաձեւին ԱՄՆ-ու կողմէ ընդունուելը: Վասնզի վաղուան կառավարութիւններուն մաս պիտի կազմեն այսօրուան առողջ մտածողութեան տէր թուրք ողջամիտ երիտասարդներ, որոնք օր մը մեծամասնութիւն պիտի ըլլան թուրք խորհրդարանին մէջ:

ԱՐԱՅ ԿԱՐՄԻՐԵԱՆ
7 Դեկտեմբեր 2007, Մոսկոյ

ՅՂՈՒՄՆԵՐ

1. «Սուսուրլուք» վայրի մը անունն է «Պալքէսիր» քաղաքին պատկանող: Հոս կ'ակնարկուի հոն պատահած ինքնաշարժի արկածին, որուն զոհ գացած են ի մասնաւորի վատահամբաւ Ապտուլահ Չաղլը եւ նախկին ոստիկանապետներէն Հիւսէին Գօճատար: Գտնուած թուղթերէն եւ իրերէն յայտնի եղած է այս միջոցաւ պետական մասնակցութիւնը մութ գործունէութիւններու: 1996-ի այս դէպքը որպէս Սուսուրլուքի գայթակղութիւն կը յիշուի արդի պատմութեան մէջ:
2. «Կանանչ»ը իսլամի գոյնն է. հոս կը գործածուի ծայրայեղ կրօնամոլներու ակնարկութեամբ:
3. Կ'ակնարկուի Իթիհատականներու կուսակցական կազմակերպութեան:
4. Ազատական շարժումը համանշանակ է Քեմալական շարժումի:
5. Նախապէս ամէն անձի ինքնութիւնը յայտնի դարձնելու համար իր անուան սկիզբը կ'աւելցուէր նաեւ հօրը անունն ալ. «... դատէ» կամ «... օղլու». այսինքն՝ «... որդի»: Աթաթուրք (Մուսթաֆա Քեմալ) հաստատեց մականունի օրէնքը, որ դարձաւ տոհմի անուն եւ սերունդէ սերունդ կը շարունակուի: Մականունի այս նոր օրէնքին շնորհիւ անուանումի հին ձեւը մոռցուելով՝ մոռցուեցաւ հին ինքնութիւնն ալ: Այս կերպով Մալթայի մէջ որպէս յանցագործ գիտցուած անձինք կերպով մը նոր ինքնութիւն չահելով իրենց անցեալը մաքրած եղան:
6. ITC-İttihat ve Terakki Cemiyeti (Միասնութիւն եւ Յառաջդիմութիւն ընկերութիւն), որ Երիտ թուրքերու կազմած ընկերութիւնն էր:
7. Տրուած անուններէն ամենէն աւելի նշանաւոր դարձածներն են՝ Թէվֆիք Ռիշթի Արաս (1883-1972), որ նոր թուրք կառավարութեան երկարատեւ Արտաքին գործոց նախարարը եղած է, 1923-1939 (այսինքն մինչեւ Աթաթուրքի մահը): Թէվֆիք Սալտամ (1881-1942), եղած է թուրքիոյ Հանրապետութեան շրջանի չորրորդ վարչապետը:
8. Ասոնց կարգին հանրապետութեան կազմին շատ բարձր պաշտօններու հասած են՝ Ռաուֆ Օրպայ (1881-1964), որ եղած է Հանրապետութեան առաջին վարչապետը (1922 եւ 1923): Ալի Ֆէթհի Օքտար (1880-1943), վարչապետի պաշտօնով յաջորդած է Ռ. Օրպայի (1924 եւ 1925): Շիւքրիւ Գալա (1883-1959), որ Իսմէթ Փաշայի կառավարութեան մէջ եղած է Արտաքին գործոց նախարար (1923-24), իսկ աւելի վերջ վարած է երկար տարիներու ներքին գործոց նախարարութիւնը (1927-38): Ապտիւլհալիք Ռէնտա (1881-1957), որ աներձագն է Թալէաթ

- փաշային, վարած է զանազան նախարարութիւններ՝ որոնց կարգին է Տնտեսականը:
9. Էճզաճը Մէհմէտի մասին Մալթայի փաստաթուղթերուն մէջ անգլիական աղբիւրներու կողմէ քաղուելով տրուած տեղեկութիւնները շատ յանգեցուցիչ են. ապշեցուցիչ մանրամասնութիւններ ըլլալով ասոնց մէկ մասը մէջըբեցից այս գրութեան վերջ բաժնին մէջ:⁽²⁾
10. Թուրքահառուներու այս ցուցակին մէջ աչքի զարնող ամենէն աւելի ծանօթ անունն է Զիյա Կէօքալը (1875-1924): Այս համբաւաւոր բանաստեղծը եղած է փանթուրանական գաղափարախօսը եւ ատով իսկ Երիտթուրքերու կարեւոր մէկ խորհրդատուն: Մալթայէն դարձած եւ աւելի ետք նախարար դարձած Ֆէվզի Փիրինչիօղլուի զարմիկը ըլլալուն մասին մատնանշած է Ալի Սաթի Չէթինօղլու:
11. Հոս «տուած» բառը պէտք է առնել «նուիրած» կամ «բաշխած» իմաստով: Այս առիթով կ'արժէ պահ մը անդրադառնալ Մուսթաֆա Քէմալ Աթաթուրքի անձին եւ դիմագծութեան, նաեւ հայոց պատմութեան մէջ ունեցած կարեւոր դերին մասին: Մ. Քեմալ ծանօթ է որպէս Սեւրի դաշնագրին դէմ ծառայող ազգային շարժումի մղիչ եւ ղեկավար: Հրամանատարութիւնը վարած է պարտուած թուրք բանակէն մնացած զինուորականներու վերամիացումով կազմուած եւ հետզհետէ զօրացած ազատարար բանակին: Եղած է սրատես եւ մեծ դիւանագէտ: Կրցած է օգտուիլ Ա. աշխարհամարտի համաձայնական կողմի պետութիւններու ծածուկ մրցակցութենէն: Ասոնք կամք չունենալով պատերազմը շարունակել զինադադարէն ետք, ետ քաշած են իրենց զօրքերը գրաւեալ վայրերէն եւ յոյները ձգած են թուրք բանակին դէմ մինակ: Մ. Քեմալ սիրով ստանձնած է Անգլիոյ եւ Խորհրդային Ռուսիոյ միջեւ չէզոք գօտիի դերը. միաժամանակ սիրաշահելով եւ օգնութիւն ապահովելով Արեւելքի մեծ դրացիէն, որուն կրցած է կարծի տալ թէ նոր թուրքիան պիտի դառնայ համայնավար: Ոչ մէկ փաստ գոյութիւն ունի 1915-ի Յեղասպանութեան մէջ զեր ունեցած ըլլալուն, նոյնիսկ յայտնի է իր կեցուածքը, որով կը դատապարտէր Երիտթուրքերու այդ անմարդկային արարքը: Հակառակ ատոր որոշ է որ կատարուած այդ իրողութենէն ետք իրավիճակը ընդունած, օգտագործած եւ նոյնիսկ շարունակած է: Ազատեց եւ ներեց Մալթայի ձերբակալեալները եւ ամբաստանեալները, որոնց պէտք ունէր նոր վարչական կազմերու մէջ եւ զանոնք տեղաւորելով բարձր դիրքերու վրայ, սիրաշահեցաւ անոնց հպատակութիւնը իր բռնապետական վարչաձեւին հանդէպ: Անոնց պէտք ունէր իր յեղաշրջումները ի կատար հանելու համար, նաեւ սասանեցնելու համար քրտական ամէն տեսակ

1909-ի Կիլիկիոյ կոտորածներէն ճողոպտած հայոյ բեկորներ Թարսուսի մէջ

շարժում: Օգտուեցաւ նաեւ Հայոց վրայ ի գործ դրուած աքսորի եւ սպանդի արարքի արդիւնք յառաջ եկած հայաթափման հետեւանքով ստեղծուած իրավիճակէն: Ոչ միայն Լոզանի դաշնագրին նախորդող բանակցութիւններու ատեն օգտագործեց Արեւելեան նահանգներուն մէջ Հայոց բացակայութիւնը, այլեւ աքսորեալ հայերէն վերապրած եւ կրկին իրենց ծննդավայրը դառնալ ուզողներու վերադարձը արգիլող օրէնք ընդունեց: Բռնի աքսորեալները՝ կարծես իրենց կամքով երկրէն դասուելու ըլլալին, անոնց կալուածները լքեալ գոյք հռչակելով պետութեան ապրանք դարձուց եւ տեղացի թուրքերու եւ քիւրտերու չյափշտակուած տուններն ու արտերը բերուած եւ բնակեցուած թրքական ցեղէ գաղթականներու բաժնեց: Թէեւ Լոզանի դաշնագրին պայմաններուն հաւատարիմ մնալու տրամադրութեամբ Իսթանպուլի մէջ ոչ-խալամ փոքրամասնութիւններու համար կրօնական եւ լեզուային ու մշակութային որոշ ազատութիւններ ցոյց տրուեցան, բայց աչքէ եւ հակողութենէ հեռու մնացած ասիական հողերու վրայ ձուլումի գործընթացը եւ մշակութային ցեղասպանութիւնը ծրագրուած կանոնաւորութեամբ շարունակուեցան: Հազարաւոր եկեղեցիներ փլցուեցան, ոմանք թնդանօթի ուսմանը թիրախ դարձան: Քիւրտերն ալ իրենց բաժինը առին այս կաշկանդումներէն:

Մուսթաֆա Քեմալ կրցաւ յաջողցնել իր կրօնական, լեզուական եւ գրի, հազուստի եւ գլխարկի յեղաշրջումները եւ երկիրը որոշ չափով եւրոպականացնել՝ մանաւանդ մեծ քաղաքներու մէջ: Հակառակ բռնատիրական վարչաձեւին, կրցաւ ժողովրդավար եւ ժողովուրդին մօտիկ ալ ըլլալ եւ սիրուելի ու յարգուելի՝ ինչպէս թուրքիոյ մէջ, նոյնպէս եւ յաջս արտասահմանի:

Բացառիկ զգուշութեամբ եւ կատարեալ յաջողութեամբ հսկեց եւ կերտեց Օսմանեան եւ թուրք Հանրապետութեան 20-րդ դարու նոր պատմութիւն մը, որուն մէջ ոչ միայն խօսքը չկար Հայոց աքսորի եւ սպանդի, այլ նաեւ փոքրամասնութիւններու թիւին եւ մշակութային կալուածին: Ծառերու եւ հանդէսներու մէջ ամէն մարդ հաւասար իրաւունքներ ունէր, ամէն մարդ թուրք էր: Ցեղասպանութեան ուրացումի քաղաքականութիւնը այդ օրերէն սկսած էր. այնքան ամուր եւ հաստատ՝ որ 90 տարի կրցաւ

դիմանալ եւ շարունակուել:

Մ. Քեմալ սիրուեցաւ իր ժողովուրդէն եւ արժանի եղաւ Աթաթուրք անունին, որ կը նշանակէ թուրքերու Հայր: Իրենց պատմութիւնը գիտնալու իրաւունքէն զրկուած մանուկներն ալ գրեթէ թէ նոյնքան սիրած էին զայն եւ քիչ չէր թիւր հայ աշակերտներուն, որոնք իմանալով Աթաթուրքին մահը 1938-ին՝ սգացին եւ լացին: Անոնք եթէ կ'ապրին տակաւին Պոլսոյ մէջ, ինչպէս յաջորդ սերունդները, թերեւս կը շարունակեն զարմանալ թէ ինչո՞ւ Սփիւռքը եւ Եւրոպա 1915-1923 թուականը կու տան երբ կը խօսուի Հայկական Ցեղասպանութենէ:

12. Թալէաթ փաշա (1874-1921) գլխաւոր ճարտարագետն է Հայոց Ցեղասպանութեան:

Մարդկութեան ճանչցած ցանցառ արիւնարբուներէն է, որ թուրքերու կողմէ կը յիշուի իբր ազգային հերոս: Գերմանիոյ մէջ սպաննուած է հայու գնդակով:

13. Էնվէր փաշա (1881-1922) «Միութիւն եւ Յաւանք»-ի ղեկավար (Իթիթհատ վէ Թէրաքքի) կուսակցութեան անդամ, Թալէաթ եւ Ընթալ փաշաներու հետ յղացած էին Անատոլուի հայաթափելու ծրագիրը: Մէկն էր Հայկական Ցեղասպանութեան ճարտարագետներէն: Ամուսնութեան ճամբով փաշա տիտղոսը առած եւ դարձած է՝ Օսմանեան բանակի հրամանատար: Փանթուրանական եւ փանիսլամական ծրագիրներու մշակող եղած է: Իրեն կը պատկանի պարծենկոտ եւ լիբր սա խօսքը. «Առանց թուրք գիւնուորի մը կորուստի, ոչնչացուցի թրքութեան թշնամի հայերը»: Այս խօսքէն իսկ յայտնի կը դառնայ թէ իր երակներուն մէջ փոխան արեան թարախ կը շրջէր: Արեւելեան ճակատի վրայ ուսուցող պարտութեան մատնելու եւ եղբայր թուրք պետութիւններու ճամբան բանալու հեռանկարով մեծ բանակով յարձակում փորձած է, սակայն վերահաս ձմրան եւ պարենաւորման դժուարութեան պատճառաւ մեծ պարտութիւն կրած է: Թուրք պատմագէտ կամ բանասէրներ էնվէրը պատասխանատու ցոյց տուած են բազում անգամ տասը հազարաւոր թուրք զինուորի կորուստին: Մեռած է պատերազմական կուռի մէջ:

ՀԱՅ ԵՐԵՒԱՆԵՐԻ ԻՍԼԱՄԱՑՈՒՄԸ ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹԵԱՆ ՏԱՐԻՆԵՐԻՆ

Թրքական ցեղերի Փոքր Ասիա եւ Հայկական լեռնաշխարհ ներխուժելուց յետոյ այդ տարածքներում պարբերաբար տեղի է ունեցել ոչ մուսուլման բնակչութեան բռնի իսլամացում: Կրօնափոխութեան յարմար թիրախներից են միշտ համարուել երեխաները, որոնց իսլամացնելով վաղ տարիքում՝ կարելի էր աւելի հեշտ ջնջել ազգային եւ կրօնական դեռեւս ձեւաւորուող ինքնագիտակցութիւնը: Հենց այս տրամաբանութեամբ է գործել Օսմանեան կայսրութիւնում մեծ տարածում գտած եւ երկար դարեր կիրառուած մանկահաւաքի (դեւչիւրմէ) ինստիտուտը, որն ունեցել է նաեւ «արեան հարկ» անուանումը: Մանկահաւաքի ժամանակ կայսրութեան ոչ մուսուլման բնակչութիւնից հաւաքուել են փոքրահասակ տղայ երեխաները, որոնց տրուել է կրօնական եւ ռազմական կրթութիւն, եւ հենց նրանցից էլ ձեւաւորուել են ենիչերիների զօրագնդերը:

Հայերը, լինելով Օսմանեան կայսրութեան ոչ մուսուլման հիմնական ազգերից մէկը, բնականաբար, պարբերաբար ենթարկուել են բռնի իսլամացման, որը տարբեր ժամանակներում ունեցել է տարբեր ծաւալներ: Յայտնի է, որ հայերի իսլամացման վերջին լայնածաւալ ակցիան տեղի է ունեցել Հայոց Յեղասպանութեան տարիներին: Եղել են դէպքեր, երբ կրօնափոխութեան շնորհիւ որոշ հայեր խուսափել են աքսորից եւ ջարդից, բայց դա չի ընդգրկել լայն ծաւալներ, քանի որ 1915-ին հիմնական նպատակը եղել է ոչ թէ ձուլել, այլ ընդհանրապէս ոչնչացնել հայ էթնոսը: Նշենք, սակայն, որ Յեղասպանութեան տարիներին «կամովին» մուսուլմանութիւն ընդունելու հայերի պատրաստակամութիւնը ոչ միշտ է միանշանակ հաւանութեան արժանացել կառավարութեան կողմից, եւ այս առումով հետաքրքիր է ներկայումս Թուրքիայի կառավարութեան (վարչապետի աշխատակազմի) օսմանեան արխիւում պահպանուած՝ ներքին գործերի նախարարութեան 1915թ. Յունիսի 30-ին հայաբնակ նահանգներ ուղարկուած ծածկագիր գրութիւնը, որտեղ ասուում է, որ հայերի կրօնափոխութիւնը չի կարող խոչընդոտ հանդիսանալ նրանց աքսորին: Աւելացնում է, որ վտանգի պահին հայերը բազմիցս են դիմել նման մեթոդի, սակայն յետոյ շարունակել են գործել մուսուլմանների դէմ:

Սակայն, չնայած այս զգուշացմանը, եղել են որոշ բացառութիւններ, եւ արձանագրուել են դէպքեր, երբ իսլամացումը, այնուամենայնիւ, փրկել է գաղթից եւ կոտորածից, վկայ՝ ներկայիս Թուրքիայում ապրող ծպտեալ հայերը:

Ինչպէս վկայում են մի շարք աղբիւրներ, այդ թւում եւ Թրքական, Հայոց Յեղասպանութեան տարիներին մեծ թուով հայ երեխաներ են առեւանգուել Թուրքերի եւ քրտերի կողմից: Շատ հազուադէպ իրենք՝ հայերը, աքսորի գնալիս, զգալով մօտալուտ արհաւիրքը, իրենց երեխաներին կամովին պահ են տուել հարեւան մուսուլմաններին (այդ երեխաները Թրքական աղբիւրներում անուանում են «աւանդ թողնուած երեխաներ»): Որք մնացած հայ երեխաների մի մասն էլ օսմանեան կառավարութեան հրամանով հաւաքուել է Թրքական որբանոցներում եւ իսլամացուել: Այս մասին վկայող փաստեր են պահպանուած օսմանեան արխիւներում: Թուրք գիտնական Իբրահիմ էթհեմ Աթնուրի 2005թ. տպագրած «Հայ կանանց եւ երեխաների խնդիրը Թուրքիայում 1915-1923թթ.» գրքում օգտագործուած են այդ թուականներին որբ

American Committee for Relief in the Near East կազմակերպութեան կողմէ փրկուած հայ որբեր

եւ այրի հայ երեխաների ու կանանց խնդրի վերաբերեալ բազմաթիւ արխիւային նիւթեր, այդ թւում նաեւ Թուրքիայի վարչապետի աշխատակազմին կից օսմանեան արխիւի ծածկագիր բաժնի նիւթերը: Բնականաբար, շարունակելով Թրքական «գիտական» աւանդոյթները՝ հեղինակն աղաւաղում է փաստերը կամ ներկայացնում իր ոչ առարկայական ու ոչ տրամաբանական գնահատականները տուեալ հարցի շուրջ. սակայն մեզ համար կարեւոր են գրքում տեղ գտած յատկապէս արխիւային նիւթերը, որոնք հետաքրքիր փաստեր են պարունակում: Համադրելով այս եւ այլ աղբիւրների ներկայացրած փաստերը՝ կարելի է եզրակացնել, որ Հայոց Յեղասպանութեան տարիներին հայ երեխաների բռնի իսլամացումն ու ձուլումը կատարուել են երկու մակարդակով՝ պետութեան եւ հասարակութեան լայն խաւերի կողմից: Այս փաստը Թուրքերը չեն էլ ժխտում, ուղղակի փորձ է արւում դա ներկայացնել այլ լոյսի ներքոյ եւ օգտագործել քարոզչական նպատակով:

1. Կոտորածից փրկուած, անտէր, անտուն, անխնամ մնացած հայ որբ երեխաները պետութեան աջակցութեամբ իսլամացուել են եւ բաժանուել մուսուլման ընտանիքներին: Դա է վկայում օսմանեան արխիւում պահպանուած 1915թ.

Յուլիսի 10-ի թուղթերում գրությունը, որտեղ ասվում է, որ իսլամացումը որքան հայ երեխաներին պետք է յանձնել բարեկեցիկ մուսուլման ընտանիքներին եւ յատկապէս այն գիւղերում ու գիւղաքաղաքներում, ուր հայեր չկան: Եթէ երեխաների թիւը մեծ է, նրանց պետք է յանձնել գոյնազուրկ մեծ ապրուստը հոգացող մուսուլման ընտանիքներին եւ ամէն երեխայի համար ամսական նրանց վճարել 30 դուրուշ: Պէտք է ցուցակագրել այդ երեխաների թուի եւ գտնուելու վայրերի մասին տուեալներն ու դրանք ուղարկել կենտրոն: Յատուկ նշում է, որ այս երեխաները յանձնուած են այդ ընտանիքներին այն պայմանով, որ նրանց տրուի մուսուլմանական կրթութիւն: Նոյնաբովանդակ գրություններ հանդիպում են նաեւ հետագայում՝ ուղղուած տարբեր նահանգների ղեկավարներին: Ուշագրութեան է արժանի այն հանգամանքը, որ բոլոր այդ գրություններում յատուկ նշում է, որ երեխաներին պետք է բաժանել յատկապէս այն վայրերում, ուր չկան հայեր: Նպատակն այն է, որ թէկուզ հետագայում էլ այդ երեխաները հնարաւորութիւն չունենան շփուել իրենց ազգակիցների հետ եւ շատ հեշտութեամբ ձուլուեն ու իսլամանան:

Սրան գուզահե՞ն՝ օսմանեան կառավարութիւնը, չնայած պատերազմական վիճակին, ինքն էլ է նախաձեռնում որբանոցներ բացել, ուր հաւաքուած են որբ հայ երեխաները: Բնականաբար, այդ որբանոցներում հաւաքուած հայ երեխաները իսլամացուած էին, ստանում մուսուլմանական կրթութիւն, եւ այդ ամէնը՝ պետական ամենաբարձր հսկողութեան ներքոյ: Օսմանեան արխիւներում պահպանուել են երիտթրքական պարագլուխ Էնվէրի գրությունները՝ ուղղուած ներքին գործերի նախարար Թալէաթին, որտեղ նա ցանկութիւն էր յայտնում եւ պահանջում, որ որբ հայ երեխաներն ուղարկուեն յատկապէս թրքական որբանոցներ (այդ տարիներին Օսմանեան կայսրութեան տարածքում գործում էին եւրոպական, ամերիկեան, միսիոնարական որբանոցներ եւս): 1916թ. Մայիսի 9-ին՝ ներքին գործերի նախարարութեանն ուղղուած գրութեան մէջ Էնվէրը գրում է. «Կրօնափոխ եւ ոչ կրօնափոխ հայ որբերը եթէ ուղարկուեն մեր որբանոցներ, ես պատրաստ եմ ռազմական պիւտճէից հոգալու դրա համար անհրաժեշտ ծախսերը»: Քանի որ որբանոցները ենթակայ էին կրթութեան նախարարութեանը, Թալէաթը, կրթութեան նախարարի համաձայնութիւնը ստանալուց յետոյ, 1916թ. Մայիսի 16-ին տեղեկացնում է Էնվէրին, որ իսլամացած եւ ոչ իսլամացած հայ երեխաները կը վերցուեն թրքական որբանոցներ, եւ ծախսերը կը հոգայ ներքին գործերի նախարարութիւնը:

Արդէն 1916թ. Յունիսի 1-ին՝ Մարտինի նահանգապետարան կրթութեան նախարարութեան ուղարկած ծածկագիրը հեռագրում նշում է, որ Մարտինի որբանոց պէտք է վերցնել միայն իսլամացած հայ երեխաներին: Աւելի վաղ՝ 1916թ. Ապրիլի 30-ին, ներքին գործերի նախարարութեան՝ հայ կանանց եւ երեխաների վերաբերեալ հրապարակած ընդհանուր հրամանի 3-րդ կէտում յստակ նշում է. «Մինչեւ 12 տարեկան հայ երեխաներին վերցնել մեր որբանոցները»:

Որք հայ երեխաների իսլամացման եւ ձուլման հարցով բաւական հետաքրքրուած միւս բարձրաստիճան պաշտօնեան յայտնի երիտթրքական պարագլուխ ձեմալ փաշան է, որը զբաղուել է Սուրիայում եւ Լիբանանում գտնուող հայ որբերի հարցերով: Նրա նախաձեռնութեամբ Ային թուրա ֆրանսական ճեզուիթական միսիային պատկանող մենաստանում ստեղծուել է որբանոց, ուր հաւաքուել են հայ երեխաները՝ թրքացուելու նպատակով: Յատուկ այս գործի համար ձեմալը Ստամպուլից հրաւիրել է փանթուրքիստ կին գրող Հալիտէ Էտիպին, որը յայտնի է Յեղասպանութեան տարիներին հայ երեխաների իսլամացման եւ թրքացման գործում իր աշխոյժ

ջանքերով: Հենց նոյն Հալիտէ Էտիպը հետագայում գրում է, որ Ային թուրա որբանոցի իսլամացած հայ բոլոր երեխաներին տրուել էին թրքական կամ մուսուլմանական անձնանուններ:

2. Հայ երեխաների իսլամացման եւ թրքացման գործում մեծ ջանքեր են գործադրել նաեւ թրքական հասարակութեան լայն շրջանակները:

Ինչպէս նշեցինք, Հայոց Յեղասպանութեան տարիներին թուրքերը եւ քրտերն առեւանգել եւ խլել են բազմաթիւ հայ մանուկներ եւ իսլամացրել: Թրքական կողմը, չկարողանալով ժխտել այս անառակելի փաստը, միեւնոյն ժամանակ շրջանառութեան մէջ է գցել այն վարկածը, թէ իբր «բարեգութ» թուրքերն ուղղակի հումանիտական զգացումներից ելնելով՝ «փրկել» են աքսորեալ հայ երեխաներին: Անշուշտ, կարելի է ընդունել, որ երբեմն, շատ հազուադէպ դատեղի է ունեցել, բայց գերակշիռ դէպքերում հայ երեխաներին խլել են՝ բռնութեամբ նրանց իսլամացնելու, թրքացնելու նպատակով, եւ դա անելիս առաջնորդուել են ոչ թէ հումանիտական, այլ զուտ անձնական, տնտեսական նկատառումներով:

Հասկանալու համար թուրքերի եւ քրտերի՝ աքսորեալ հայ երեխաներին «փրկելու» եւ իսլամացնելու շարժառիթները, մեր կարծիքով, ամենեւին երկրորդական չպէտք է համարել իսլամա-թրքական իրականութեան որոշ նրբերանգներ: Խլելով եւ ձուլելով հայ երեխաներին՝ թուրք եւ քիւրտ գիւղացիները մի կողմից ձեռք էին բերում ձրի աշխատուժ եւ, միւս կողմից, յատկապէս հայ աղջիկ երեխաները դառնում էին նրանց հարեմների գոհը: Մի կարեւոր նրբերանգ էլ կայ՝ կապուած իսլամա-թրքական ամուսնութեան սովորութիւնների հետ, համաձայն որի՝ տղայի կողմն ուղղակի գնում է հարսին՝ նրա ծնողներին վճարելով որոշակի գումար: Ձեռք բերելով հայ աղջիկ երեխաներին, ինչպէս ցոյց են տալիս բազմաթիւ փաստերը, նրանք այնուհետեւ այդ աղջիկներին ամուսնացնում էին իրենց տղաների հետ՝ այդպիսով խուսափելով նաեւ ամուսնական «գլխագին» վճարելու ծանր պարտականութիւնից: Բացի այդ, առեւանգուած եւ իսլամացուած հայ երեխաները նաեւ վաճառուել են, ու դա եղել է տարածուած եկամտաւոր աղբիւր եւ առեւանգիչների համար: Այս ամէնը լիովին տեսնուած է ստրկավաճառութիւն բնորոշման սահմաններում, մանաւանդ, եթէ հաշուի առնենք, թէ ինչ հարուստ է Օսմանեան կայսրութեան փորձն այդ ասպարէզում:

Ներկայումս էլ թուրքիայում ծայր առած «էթնիք ճգնաժամի» քննարկման շրջանակներում անընդհատ ի յայտ են գալիս նոր փաստեր Յեղասպանութեան ժամանակ առեւանգուած հայ երեխաների, յատկապէս աղջիկների մասին, որոնց մուսուլմանների հետ ամուսնութեան հետեւանքով ներկայիս թուրքիայում ձեւաւորուել է խառնածինների հոծ բանակ, որոնք հայկական արեան որոշակի տոկոս ունեն:

Այսպիսով, վերոնշեալ փաստերի զուգադրման արդիւնքում ի յայտ են գալիս թրքական «գիտական» շրջանակների եւ քարոզչամեքենայի արդէն աւանդական դարձած զեղծարարութեան՝ պարզունակութեան հասնող թուլութիւնը եւ անտրամաբանական լինելը: Փաստերը նաեւ յստակ ցոյց են տալիս, որ օսմանեան ղեկավարութիւնը եւ հասարակութեան լայն շերտերը, Հայոց Յեղասպանութեան տարիներին բռնի իսլամացնելով հայ որբ երեխաներին, շարունակել են ոչ մուսուլման ազգերի ձուլման քաղաքականութիւնը եւ դրանով էլ աւելի խճճել իրենց առանց այդ էլ խառնիճաղանճ էթնիք նկարագիրը:

ՌՈՒԲԷՆ ՄԵՔՈՆԵԱՆ

Հայ ժողովրդի Անկախ Կորուստները Հայոց Ցեղասպանութեան Ժամանակ

Մարդկային կեանքը գերազույց է բացառիկ արժէք է: Այն անգին է: Բնականաբար, խօսելով Հայոց Ցեղասպանութեան մասին՝ մենք առաջին հերթին եւ գրեթէ բացառապէս շեշտել ենք Հայ ժողովրդի մարդկային կորուստները: Սակայն, Ցեղասպանութեան տարիներում Հայ ժողովուրդն ունեցել է նաեւ նիւթական մեծ կորուստներ: Անվիճելի է, որ Ցեղասպանութեան անցնելու նպատակներից է եղել Հայ ժողովրդի անհատական եւ հաւաքական սեփականութեան իւրացումը: Միջազգային իրաւունքը հռչակում է՝ Ex injuria non oritur jus (լատ.), այսինքն՝ յանցագործը չպիտի վայելի իր յանցագործութեան պտուղները: Այլ խօսքով՝ erga omnes յանցագործութեան հետեւանքները չեն կարող ճանաչուել կամ օրինականացուել: Այս առումով՝ շատ կարեւոր է յստակացնել, թէ գումարային դրսեւորմամբ ինչքան են եղել Հայ ժողովրդի նիւթական կորուստները Հայոց Ցեղասպանութեան տարիներում՝ 1915-1923 թթ.: Քննութեան առնենք որոշ պաշտօնական փաստաթղթեր, որոնցում արձանագրուել են Հայ ժողովրդի նիւթական կորուստները եւ ամրագրուել է նրա փոխհատուցում ստանալու իրաւունքը:

1918 թուի նոյեմբերի 11-ին Առաջին համաշխարհային պատերազմում ռազմական գործողութիւնները վերջնականապէս դադարեցնող գինադադարը պաշտօնապէս մտաւ ուժի մէջ: Երկու ամիս յետոյ՝ 1919 թուի Յունւարի 18-ին, Փարիզում իր աշխատանքներն սկսեց Փարիզի Խաղաղութեան վեհաժողովը (The Paris peace conference), որի նպատակն էր համապարփակ քննութեան ենթարկել պատերազմին առնչուող բոլոր հարցերը եւ նախապատրաստել խաղաղութեան պայմանագրերը: Կարեւորագոյն հարցերի թուին էր պատկանում պատերազմի հրահրման համար մեղաւոր երկրների կողմից նիւթական կորուստների փոխհատուցումը (reparations): Ըստ այդմ՝ Փարիզի վեհաժողովի կազմում կար յատուկ յանձնաժողով՝ փոխհատուցումների հարցով (The commission on reparations of damage (valuation of damage)): Գրեթէ երկու ամիս տեւած աշխատանքներից յետոյ պարզ դարձաւ, որ նիւթական կորուստներ են ունեցել ոչ միայն պատերազմին անմիջականօրէն մասնակցած երկրները: Ուստի՝ Մարտի 7-ին նշեալ յանձնաժողովը ձեւաւորեց առանձին մարմին՝ Յատուկ յանձնախումբը (Special committee), որի նպատակն էր ի մի բերել յանձնաժողովում չներկայացուած երկրների եւ ժողովուրդների նիւթական կորուստները եւ դրանց փոխհատուցմանը տալ պաշտօնական ընթացք (The commission on reparations of damage of the preliminary peace conference has charged a special committee with the gathering together of claims which may be made against the enemy powers):

Յատուկ յանձնախումբն ունէր հետեւեալ կազմը՝ անդամներ՝ գօր. Մեքինսթրի (McKinstry), ԱՄՆ-ի գնդապետ Փիլի (Peel)՝ Մեծն Բրիտանիա, պրն. ժոսսէ (Jouasset)՝ Ֆրանսա, քարտուղարներ. Հ. Ճէյմս (H. James)՝ ԱՄՆ, պրն. Փ. Լօր (P. Laure)՝ Ֆրանսա: Յանձնախումբի ձեւաւորման յաջորդ իսկ օրը՝ Մարտի 8-ին, յանձնախումբը դիմեց Պոլիվիայի, Պրագիլիայի, Չինաստանի, Էկուատորի, Կուստամալայի, Հայիթիի, Հէճագի (ներկայումս Սէնտալան

Արաբիա), Լիպերիայի, Փանամայի, Փերուի, Սիամի (ներկայումս Թայլանտ) եւ Հայաստանի Հանրապետութեան (Delegation of the Armenian Republic of the conference of peace) պատուիրակութիւններին՝ խնդրելով տեղեկութիւններ՝ կրած նիւթական կորուստների վերաբերեալ: Մէկ ամսուայ ընթացքում Յատուկ յանձնախումբն ամփոփեց պատուիրակութիւնների ներկայացրած, ինչպէս նաեւ այլ աղբիւրներից հայթայթած փաստաթղթերը եւ 1919 թուի Ապրիլի 14-ին ներկայացրեց իր նախնական զեկոյցը:

Թէեւ արեւմտահայութեան եւ արեւելահայութեան համար հաշուարկները կատարուել էին առանձին-առանձին, սակայն կորուստները ներկայացուած էին միասնական վերջնական թուով: Ըստ այդմ՝ հայութեան ամբողջական նիւթական կորուստը 1914-1919 թթ.-ին 1919 թուի գնորով կազմել է 19.130.982.000 Ֆրանսական Ֆրանք կամ 3.693.239.768 ԱՄՆ տոլար: Ըստ զեկուցագրի՝ հայութեան նիւթական կորուստներն ունէին հետեւեալ պատկերը.

1. Արեւմտահայաստան (կամ ինչպէս փաստաթղթերում է գրուած՝ Turkish Armenia).
  - ա) Գիւղաբնակների անհատական նիւթական կորուստներ՝ 4.601.610.000,
  - բ) Քաղաքաբնակների անհատական նիւթական կորուստներ՝ 3.235.550.000
  - գ) Ոչ-անհատական նիւթական կորուստներ՝ 6.761.350.000:Ընդամէնը՝ 14.598.510.000 Ֆրանք
2. Հայաստանի Հանրապետութիւն եւ Կովկասի

Հայ ժողովրդի դէմ իրականացուած յանցագործութիւնը դեռեւս Թուրքիայի պատասխանին է սպասում՝ Ցեղասպանութիւնը պիտի ցանաչուի եւ վնասները պիտի փոխհատուցուեն: Սրանք ուտոպիական նպատակներ չեն:
Որպէս Օսմանեան կայսրութեան իրաւայաջորդ՝ թրքական պետութիւնն ունի միջազգային իրաւական պարտաւորութիւններ:
Համաձայն միջազգային իրաւունքի՝ յանցագործութիւնների համար պատասխանատուութիւնն ընկնում է դրանք իրականացրած երկրի վրայ, ինչպէս նաեւ, ըստ շարունակականութեան եւ պատասխանատուութեան սկզբունքի, նրա իրաւայաջորդի:
Ֆեւերիի Անտրեու-Կուզման, Իրաւաբանների միջազգային յանձնաժողովի փոխ ընդհանուր քարտուղար

Թուրքիայի Հանրապետության, որպես Օսմանեան կայսրության իրաւայաջորդի, փոխհատուցման պարտաւորութիւնը՝ ներկայ Հայաստանի Հանրապետության նկատմամբ, որպես Հայաստանի Հանրապետության իրաւայաջորդի, կազմում է առնուազն 41 միլիառ 514 միլիոն 230 հազար 940 ԱՄՆ տոլար:

այլ հայաբնակ տարածքներ

ա) Այն բնակավայրերի բնակչութեան կորուստները, որոնց բնակչութիւնն ամբողջովին տեղահանուել է՝ 1.831.872.000,

բ) Այն բնակավայրերի բնակչութեան կորուստները, որոնց բնակչութիւնը չի տեղահանուել՝ 1,293,600.000,

գ) Այլ նիւթական կորուստներ՝ 1.407.000,000:

Ընդամենը՝ 4.532.472.000 ֆրանք

Համընդհանուր նիւթական կորուստները՝ 19.130.982.000 ֆրանք:

Անհրաժեշտ է ընդգծել, որ այս թուի մէջ ներառւած չեն հայերի 1920 թ., 1921 թ. եւ 1922 թ. (համապատասխանաբար՝ Արեւելեան Հայաստան, Կիլիկիա, Զմիւռնիա եւ այլն) նիւթական կորուստները: Եթէ հաշուուեն նաեւ նշեալ ժամանակահատուածի կորուստները, ապա, բնականաբար, վերոնշեալ թիւն առնուազն պէտք է 15-20%-ով մեծացուի: Այստեղ պէտք է նշել, որ Հայաստանի Հանրապետութիւնը երբեք չի հրաժարուել իրեն հասանելիք հատուցումից (reparation): Անգամ հայոց պետականութեան կորստից յետոյ, երբ այն ռազմակալուեց օտարերկրեայ զինուած ուժերի կողմից (ռուսական 11-րդ բանակ + թրքական 3-րդ բանակ), Հայաստանի Հանրապետութեան օրինական ներկայացուցիչները շարունակել են պնդել հայ ժողովրդի իրաւունքները, մասնաւորապէս՝ նիւթական փոխհատուցումը: Այսպէս՝ Լօզանի պայմանագրի կնքումից (24 Յուլիսի 1923 թ.) անմիջապէս յետոյ Փարիզի վեհաժողովում Հայաստանի Հանրապետութեան պատուիրակութեան ղեկավար Աւետիս Ահարոնեանը պաշտօնական գրութեամբ (8 Օգոստոսի 1924 թ.) դիմել է զլիսաւոր դաշնակից ուժերի արտաքին գործերի նախարարներին եւ վերահաստատել հայոց իրաւունքներին հաւատարիմ մնալը: Փոխհատուցումների հարցով անհրաժեշտ է առանձնացնել մի կարեւոր հանգամանք՝ ժամանակային գործօնը բնաւ հիմք չէ նիւթական պարտաւորութիւններից խուսափելու համար:

Ֆինլանտիան ԱՄՆ-ի նկատմամբ Առաջին համաշխարհային պատերազմից մնացած իր նիւթական պարտաւորութիւնների կատարումն ամբողջացրեց միայն 1969 թուին, Մեծն Բրիտանիան՝ միայն 1965 թուին: Ներկայում Թուրքիան իր նիւթական պարտաւորութիւնների առումով: Թուրքիայի Հանրապետութիւնն ինքը, չնայած խոշոր զիջումներին, Օսմանեան կայսրութեան պարտքը կարողացաւ մարել միայն 1944 թուի Յունիսին: «Նիւ Եորք Լայֆ» ապահովագրական ընկերութիւնն (NYLIC) իր 1875-1915-ի շահառուների ժառանգներին փոխհատուցման յանձնառութեան մասին յայտարարեց միայն 2004 թ. Յունուարին, այն էլ երկարատեւ դատավարութիւնից յետոյ: Սոյն դատավարութիւնը թէեւ անմիջականօրէն չի վերաբերում

Հայոց Յեղասպանութեան ընթացքում մեր ընդհանրական նիւթական կորուստների փոխհատուցմանը, այդուհանդերձ՝ խիստ կարեւոր է: Այն վճռով, նմանաբնոյթ գործերի համար, ամբողջեց հաշուարկային փոխարժէքը, այն է՝ Առաջին համաշխարհային պատերազմի ժամանակաշրջանի մէկ ֆրանսական ֆրանքը ներկայում հաւասար է 2.17 ԱՄՆ տոլարի, այսինքն՝ դատական նախադէպի կիրառմամբ՝ մենք կարող ենք հաշուարկել հայութեան նիւթական չափը Հայոց Յեղասպանութեան հետեւանքով՝ 19.130.982.000 ֆրանսական ֆրանք x 2.17 = 41.514.230 ամերիկեան տոլար: Այսպիսով՝ Թուրքիայի Հանրապետութեան, որպէս Օսմանեան կայսրութեան իրաւայաջորդի, փոխհատուցման պարտաւորութիւնը՝ ներկայ Հայաստանի Հանրապետութեան նկատմամբ, որպէս Հայաստանի Հանրապետութեան իրաւայաջորդի, կազմում է առնուազն 41 միլիառ 514 միլիոն 230 հազար 940 ԱՄՆ տոլար:

ԱՐԱ ՊԱՊԵԱՆ
Գանատալում Հայաստանի նախկին դեսպան

Աղբիւրներ

Federico Andreu-Guzman, senior legal advisor, International commission of jurists (Geneva), Preface, p. 9. In – Alfred de Zayas, The genocide against the armenians 1915-1923 and the relevance of the 1948 convention, Brussels-Geneva, 2005. Ian Brownlie, Principles of public international law, Oxford university press, fifth edition, 2001, glossary. Միջազգային իրաւունքի մէջ erga omnes (ամբողջ համաշխարհային հանրութեան դէմ) յանցագործութիւններ են համարուում jus cogens-ը (միջազգային իրաւունքի անբեկանելի սկզբունքները) ոտնահարող յանցագործութիւնները: Միանշանակ է, որ ցեղասպանութիւնը jus cogens-ը ոտնահարող յանցագործութիւն է հետեւաբար՝ Թուրքիայի պատասխանատուութիւնը ոչ միայն հայութեան, այլեւ ողջ համաշխարհային հանրութեան առջեւ է:

Alfred de Zayas, The Genocide against the armenians 1915-1923 and the relevance of the 1948 Genocide convention, Brussels-Geneva, 2005, p. 11. Յատուկ յանձնախմբի աշխատանքների մանրամասների համար տե՛ս Philip Mason Burret, Reparation at the Paris peace conference, from the standpoint of the american delegation, volume II, New York, 1965, pp. 583-589. Philip Mason Burret, Reparation at the Paris peace conference, from the standpoint of the american delegation, volume II, New York, 1965, pp. 585. 1919թ.-ի Ապրիլի 14-ի գրութեամբ՝ 5,18 ֆրանսական ֆրանքը հաւասար է եղել 1 ԱՄՆ տոլարի: (19.130.982.000 Fr. : 5,18 = 3.693.239.768 US \$) Պաշտօնական գրութեան անգլերէն թարգմանութիւնը տպագրուել է «Նիւ Եորք Թայմզ» օրաթերթում 1923 թուի Սեպտեմբերի 12-ին. Armenia denounces Lausanne treaty, note to the powers formally reserves all grants under the Treaty of Sevres, The New York times, september 12, 1923, p. 30. Martin Gilbert, A history of the twentieth century, 1900-1933, vol. I, Toronto, 1997, p. 551.

Ապրեցանք ու պիտի ապրի՛նք

Մինչեւ 1965՝ 24 Ապրիլը սուգի օր մըն էր միայն, ու կը ծառայէր վերլիշելու մեր նահատակները, սգատօն ու հոգեհանգիստ կազմակերպելու: Կորուստները անմիջական էին, իւրաքանչիւր ընտանիք կը սգար սեփական հարազատները, որոնք կը յիշուէին տակաւին եւ որոնց հետ իսկական կապ գոյութիւն ունեցած էր:

Մեծ եղեռնի յիսնամեակը դարձաւ առաջին անկիւնադարձը: Սուգի օրը վերածուեցաւ պահանջատիրութեան օրուան, նաե՛ւ պահանջատիրութեան: Այժմ գուցէ դժուար է ըսել ազգանշանը Հայրենի՞քը տուաւ («Մեր հողերը, մեր հողերը» իր անլուելի կանչով) թէ Սփիւռքը, թէ լուռ համաձայնութեամբ՝ միասին՝ ձայն բարձրացուցին:

1965-էն այսօր պահանջատիրութիւնը ամբակալուեցաւ՝ դարձաւ համազգային կեցուածք ու գործ՝ ոչ թէ տարին մէկ օրուան 24 ժամերով սահմանափակուած, այլ տեւական բնոյթով, կազմակերպուած ձեւով, Հայ Դատի նուիրուած գրասենեակներով, դասընթացներով, լսարաններով, ուսումնասիրութիւններով ու հրատարակութիւններով, եւ միջազգային քաղաքական յարաբերութիւններով:

Անձնական սուգը, ցաւը մեղմացաւ հետզհետէ, մանաւանդ վերապրողներու նուագումով – 1915-ին եւ անկէ առաջ ծնածները այսօր արդէն 90-էն 100-ի միջեւ կը գտնուին, եթէ տակաւին մեզի հետ են –, փոխարէնը հաւաքական կորուստը, ցաւը դրսեւորուեցաւ աւելի յստակ կերպով, ստացաւ քաղաքական հանգամանք:

Աղէտի թուականէն մինչեւ յիսնամեակ երկու սերունդ ապրեցաւ, վէրքերը սպիացուց, կորուստին զգացողութիւնը փոխանցեց յաջորդներուն:

Յիսնամեակէն հարիւրամեակ՝ ահա արդէն երկու սերունդ եւս պիտի ըլլայ, որ կ'ապրի ու կը շարունակէ, աւելի ու աւելի ուժգին՝ պահանջատէր ներկայանալ աշխարհի առջեւ:

Սա՛ մեր մեծագոյն յաղթանակն է, որ դահիճին մտքէն իսկ չէր անցներ, քանի որ իր նպատակն էր այնպէս ոչնչացնել մեզ, որ ոչ հայկական հարց մնար, ոչ ալ հայու անուն յիշուէր:

Այո՛, թշնամին կրցաւ ահաւոր հարուած հասցնել մեր երթին – մեր թիւը կիսեց, մեր երկիրը մեզմէ պարպեց, մեր նիւթական պատմական ժառանգութիւնը թէ սեփական ստացուածքը իւրացուց, բայց չկրցաւ մեզ ամբողջովին ջնջել:

Ուստի, վերապրեցանք: Վերապրեցանք յաղթահարելով ամէն դժուարութիւն՝ գործադրելով գերմարդկային ճիգեր:

Վերապրեցանք՝ վերանուածելով մեր թիւը, եւ աւելնալով անկէ ալ աւելի:

Վերապրեցանք մեր իսկ գործած հրաշքով փրկուած մեր հողին վրայ հայկական պետականութիւն վերահաստատելով՝ հայկական բարձրաւանդակին վրայ մեր անկախութիւնը կորսնցնելէ շուրջ հազարամեակ մը ետք, եւ վերապրեցանք մեր հողէն դուրս՝ նոյնպէս հրաշքի համազօր վճռակամութեամբ:

Կոփուեցաւ ազգային գիտակցութիւն, հաստատուեցաւ ազգային նպատակ, կազմուեցաւ ազգային ծրագիր:

Եւ ազգովին դարձանք, վերստին դարձանք քաղաքակրթութեան ջահակիր հաւաքականութիւն, պատրաստ՝

այդ ուղղութեամբ վերստանձնելու մեր պատմական առաքելութիւնը, ինչպէս եղած էր հազարամեակներէ ի վեր:

1915-ին այդ բոլորը տակաւին չէին իրականացած. այդ ճամբուն վրայ էինք, աւելի քան կէս դարու ճանապարհ ալ կտրած էինք, սակայն զարթօնքը դեռ չէր ամբողջացած: Հակառակ Աղէտին՝ յամեցող միջնադարեան մեր իրավիճակէն մեծ ուսումնով անցանք 20-րդ դարու, եւ հիմա արդէն 21-րդ դարու յառաջադէմ ժողովուրդներու շարքին:

Անմիջապէս որ քիչ թէ շատ խաղաղ պայմաններու մէջ կարողացանք ապրիլ, մեր հողին վրայ թէ ի սփիւռս աշխարհի, դարձեալ ծնանք տաղանդաւոր գաւակներ, եւ՝ «Ամէն տեղ կամուրջ ու կամար կապել, Շինել ենք շէնքեր, ամրոց ու պալատ, Ամէն տեղ հերկել, հասցրել բերքեր, Ամէնքին տուել միտք, առած, երգեր»: (Պարոյր Սեւակ)

Այո՛, այդ բոլորը, եւ աւելին տուինք ու կը շարունակենք տալ մարդկութեան, արուեստներու, գիտութիւններու եւ կեանքի բոլոր մարզերուն մէջ համաշխարհային համբաւի հասնող անուններով:

Այսօր բոլոր ժամանակներէ աւելի ուսեալ են հայերը, անհատապէս՝ իրենց ասպարէզներուն մէջ յաջողած, ինքնաբաւ, իսկ հաւաքաբար՝ կազմակերպ ու հսկայ կարողականութեան տէր:

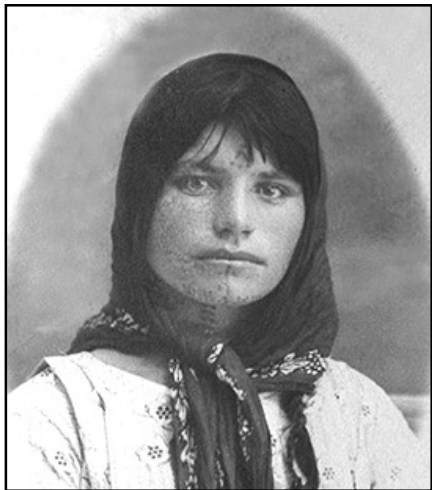
Ստորակայութեան բարդոյթը, պարտութեան ամօթը թօթափած, բարձրաճակատ կը ներկայանանք աշխարհի առջեւ: Մեր թերութիւններուն գիտակից, մեր տկարութիւնները ընդունելով, տակաւին զարգացման մեր առջեւ ձգուող երկար ճանապարհը տեսնելով, բայց եւ այնպէս հպարտ:

Եւ միշտ պահանջատէր: Դէպի 2015 մնացած մի քանի տարիները պէտք է մեզ առաջնորդեն դէպի նոր անկիւնադարձ, որ պիտի իմաստաւորուի մեր հայրենիքին շուրջ համախմբումով, մեր պետականութեան ժողովրդավարութեան զարգացումով, տնտեսութեան ամրակայումով, սահմաններու ամրապնդումով ու ընդարձակումով:

Այլ խօսքով ամբողջական հայութեան եւ ամբողջական Հայաստանի տեսլականի համազգային հետապնդումով: Ապրիլ 24-ը պիտի նշենք այլեւս մեր ապրելու վճռակամութեան մնայուն Վերանորոգման օր:

ՎՐԷԺ-ԱՐՄԷՆ

Հայկական Ցեղասպանությունը եւ հայ կիներու առեւանգումն ու իսլամացումը

*Խաթուն, 17 տարեկան
Nubarian library collection, Paris.*

*Մարի Պիսինկան, 20 տարեկան
Nubarian library collection, Paris.*

*Քոնցի Վիքթորիա Տելիբեշիշեան,
18 տարեկան,*

Նկարները կը ներկայացնեն իսլամացման ենթարկուած հայուհիներ: Նուպարեան գրադարանի արխիւ, Փարիզ

Հայկական Ցեղասպանութեան իրագործման իր քաղաքականութեան մէջ Օսմանեան կայսրութիւնը որդերգեց իւրայատուկ քաղաքականութիւն մը: Այսպէս, առաջին հերթին ոչնչացնելէ ետք հայ բնակչութեան արական խաւը դիմեց յաջորդ հանգրուանին՝ մնացեալ բնակչութեան տեղահանում եւ աքսորում դէպի Սուրիոյ անապատները: «Մահահանութեան կարաւանները բաղկացած էին ծերունիներէ, մանուկներէ եւ կիներէ:

Անապատային ճանապարհի ընթացքին հայ կիներ կ'ենթարկուէին զանազան չարչարանքներու՝ պահելու համար իրենց պատիւը եւ իրենց զաւակները խնայելու տանջանքներէ: Հայ կիները կը դիմագրաւէին նաեւ առեւանգումի եւ բռնաբարումի վտանգները, օսմանցի կամ քիւրտ զինուորներու, ինչպէս նաեւ պետուիներու կողմէ, որոնք անխնայ կը սպանէին արգելք հանդիսացող ոեւէ անձ: Այսպէս, ոմանք ճամբու ընթացքին կը մահանային, իսկ ուրիշներ անձնասպանութեան կը դիմէին իրենց պատիւը պահելու համար:

Իսլամացումէ փրկուած հայուհիներ

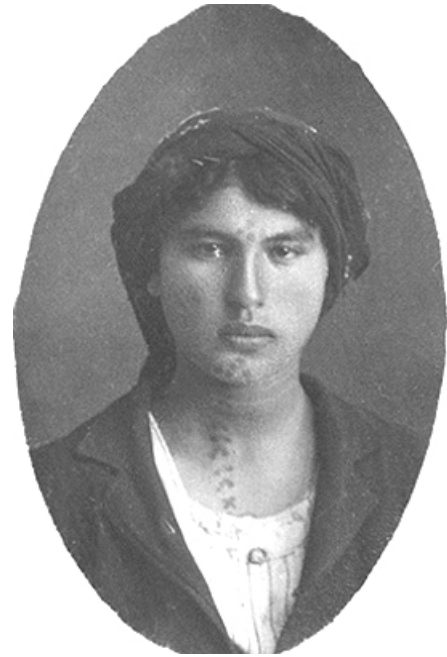
Հայկական Յեղասպանութեան դաժան արդիւնքներէն մէկն էր հազարաւոր հայ կիներու առեւանգումը եւ իսլամացումը: Ոմանք ընտելանալով իսլամական ընտանիքներու սովորութիւններուն, կորսնցուցին հայկական իրենց պատկանելութիւնը եւ նոյնիսկ կորսնցուցին իրենց մայրենի լեզուն գործածելու կարողութիւնը եւ ամբողջովին ձուլուեցան ու իսլամացան: Ուրիշներ փրկելու համար իրենց եւ հարազատներուն կեանքերը բռնի իսլամացան ամուսնանալով իսլամներու հետ եւ որդեգրելով անոնց տեղական սովորութիւնները, անոնք կը կրէին յատուկ նշաններ քաթու-ի ձեւով, որոնք նախապէս Միջին Արեւելքի եւ յատկապէս իսլամական երկիրներու մէջ ունէին յատուկ ուժի մը իմաստը: Այսինքն, այդ շրջանի ժողովուրդները կը հաւատային թէ կէտի մը կամ X ձեւով գծագրուած այս նշանը կրող կիներ կը վայելէին կախարդական ուժի մը յատուկ պաշտպանութիւնը: Այս նոր նշանները անոնց տուին նոր պատկանելութիւն եւ կեանքի ամբողջական ընթացքի փոփոխութիւն:

Համաշխարհային Ա. պատերազմի աւարտէն ետք հայկական կազմակերպութիւններ եւ օտար

միսիոնարներ աշխատանք տարին վերագտնելու իսլամացած հայ կիներ, ազատելով զանոնք զիրենք առեւանգողներէն: Փրկարար այս աշխատանքը ունեցաւ հսկայական գործողութեան մը տարողութիւնը եւ դիմագրուեց լուրջ վտանգներ: Այս միսիոնարներէն ամենէն յատկանշականը կարելի է համարել դանիացի միսիոնար Քարէն Եփփէ, որ մինչեւ 1928 թուական մեծ աշխատանք տարաւ արաբ ցեղապետներու օժանդակութեամբ եւ ան կրցաւ վերագտնել եւ իսլամութենէ ազատել շուրջ 2000 հայ կիներ եւ մանուկներ: Ան նաեւ զանազան շրջաններու մէջ յատուկ պատասպարան տուներու կառուցման ձեռնարկեց հայ կիներու եւ մանուկներու տանջանքներուն վերջ տալու համար:

Փրկարար այս աշխատանքներուն իրենց մասնակցութիւնը բերին բազմաթիւ կամաւորներ, որոնք նոյնիսկ իրենց կեանքերը զոհեցին այս նպատակին համար:

20-րդ դարու սկիզբը տեղի ունեցած Հայկական Յեղասպանութեան ցաւալի իրողութիւններէն մէկն է հայ կիներու եւ մանուկներու առեւանգումը եւ հետագային կատարուած փրկարար աշխատանքները:

Մելէք, 17 տարեկան,
Nubarian library collection, Paris.

Այնթապի Լ. Պիրանեան
17 տարեկան,
Nubarian library collection, Paris.

Եւնիշէհիրցի Սուլթան,
14 տարեկան,
Nubarian library collection, Paris.

Ուրֆացի Աստղիկ,
16 տարեկան,
Nubarian library collection, Paris.

Հայուհիներու պղծումը

«Մուժը կ'իջնէ: Կը ջանանք քնանալ՝ վաղուան տաժանքին համար ուժ հաւաքելու անձկութեամբ, բայց անկարելի կ'ըլլայ: Կը խեղդուինք տաքէն եւ մեր բոլոր ոսկորներն ու դնդերները կը ցաւին:

Կէս գիշերէն առաջ, ոստիկանները ներս կու գան, կը փակեն դուռները ու ճրագներով կը մտնեն մեր մէջ: Կը զատեն ութ գեղանի աղջիկ՝ իրենց հետ տանելու համար:

Աղաչանք, բողոք, կռիւ, պաղատանք, օգուտ չեն ընեն: - Հարս է, երկու զաւկի տէր,- կը պաղատի կին մը՝ իր աղջիկը փրկելու համար:

Առեւանգիչը այնպիսի՝ տգեղ պատասխան մը կու տայ, որ կիները կը բռնեն իրենց ականջները ու գլուխին կը պահեն իրենց ափերուն մէջ:

Առտուն, անոնցմէ հինգը ետ կը բերեն, յոգնած, ջարդուած, տառապած, արցունքէն կարմրած ու ամօթէն ընկճուած ուսերով:

Ու զարմանալի բան. այն մայրերը, որոնց աղջիկները ետ չէին բերուած, աւելի բախտաւոր կը համարուէին, քան անոնք, որոնց զաւակները ետ եկան գիշերուան մը ակամայ բացակայութենէ հտք: Կարծես ա՛լ անոնք ամօթի, պղծութեան ու մշտնջենական պժգանքի դատապարտուած

Գարուն, 1915, գործ՝ Տիգրան Թոքմաճեանի

անօթներ էին, որոնց ոչ ոք կ'ուզէր հպիլ, մա՛նաւանդ՝ տէր ելլել, բացի իրենց մայրերէն:

- Մէջքս չորնար՝ չծնէի քեզ,- իմ անբախտ զաւակս,- կը հեծեծէր մէկը, իր տանջուած աղջկան գլուխը գրկին մէջ պահած,- մէջքս չորնար, չծնէի քեզ...»:

ԱՐԱՄ ՀԱՅԿԱՋ

«Չորս տարի Քիւրտիստանի լեռներուն մէջ»

ԱՄՆ դեսպան Մորկընթաուի վկայութիւններէն

«(...) Մայիս 10-էն 30-ի միջեւ ամենէն ականաւոր 1200 հայերը եւ այլ քրիստոնեաներ առանց դաւանանքի խտրութեան ձերբակալուեցան Տիարպեքիւրի եւ Մամուրէթ ու Ազիզի վիլայէթներուն մէջ:

Կ'ըսեն, թէ Մուսուլ պիտի տարուէին, սակայն ուրիշ ոչինչ լսուեցաւ անոնց մասին:

Մայիս 30-ին 674 ձերբակալուածներ Տիգրիսի վրայ լեցուեցան 13 մակոյկներու մէջ, այն պիտակին տակ, թէ Մուսուլ պիտի փոխադրուէին: Վալիին գործակատարը 50 ոստիկաններու օգնութեամբ կը գլխաւորէր շարասիւնը: Ոստիկաններուն կէսը յարձակեցաւ մակոյկներուն վրայ, իսկ մնացեալը ձին քշեց գետափին: Կարճ ժամանակ ետք գերիներուն ամբողջ զբաւը (չուրջ 6000 թրքական սթերլին) կողոպտուած էր, ապա զանոնք մերկացուցին եւ վերջը գետ նետեցին: Գետափին երթեւեկող ոստիկաններուն հրահանգուած էր թոյլ չտալ, որ ոեւէ մէկը փախչէր: Զոհերուն հագուստները ծախուեցան Տիարպեքիւրի շուկային մէջ:

Գրեթէ նոյն ատեն 700 երիտասարդ հայեր գինուորազրուեցան, ապա ուղարկուեցան կառուցելու Քարապաղէ՛ - Հապաշի ճամբան: Այս 700 այրերուն մասին եւս լուր չկայ:

Կ'ըսեն, թէ օր մը Տիարպեքիւրի մէջ 5 կամ 6 քահանայ մերկացուցեր են, կուպրով մրտեր են եւ քարշ տուած են փողոցներուն մէջ:

Չանոնք կարաւաններով դէպի անապատը քշած են, հոն բնակեցնելու պատճառաբանութեամբ: Թէլ Արմէն գիւղին մօտ (Պաղտատի երկաթուղիին գիծին վրայ, Մուսուլի մօտ) եւ դրացի գիւղերուն մէջ շուրջ 5000 հոգի սպանուեցաւ. միայն քանի մը կիներ եւ մանուկներ փրկուեցան: Մարդիկ ողջ-ողջ հրուեցան հորերու կամ կրա-

կի մէջ: Այնպէս կը ձեւացնեն, թէ հայերը պիտի օգտագործեն գաղութատիրութիւն հաստատելու համար Պաղտատի երկաթուղիէն 24 քմ. կամ 30 քմ. հեռու գտնուող շրջաններու մէջ: Սակայն, որովհետեւ միայն կիներն ու մանուկները կ'ուղարկուին աքսորի, եւ որովհետեւ բոլոր այրերը, բացի շատ ծերերէն, պատերազմի գացած են, ասիկա նուազ ոչինչ կը նշանակէ, քան ընտանիքներու հաւաքական սպանողը, որովհետեւ անոնք ո՛չ աշխատող ուժը ունին, ոչ ալ դրամագլուխը, հողամասը մաքրելու համար:

Ամբողջ մէկ ամիս, գրեթէ ամէն օր, եփրատէն վար ծփացող դիակներ կը տեսնուէին. յաճախ՝ իրարու կապուած 2-էն 6 դիակներու խումբեր: Այրերուն դիակները մեծ մասամբ սոսկալի կերպով անդամահատուած են (սեռային գործարաններ հատուած են եւայլն), կիներուն դիակները պատուած եւ երկուքի բաժնուած են: Եփրատի վրայ հսկող թրքական զինուորական իշխանութիւնը՝ ձարապլուսի դայմագամը կը մերժէ արտօնել այս դիակներուն թաղումը, պատճառաբանելով, որ երբեք չի կրնար փաստել, թէ անոնք իսլամներո՞ւ թէ քրիստոնեաներու կը պատկանին: Ան կ'աւելցնէ, թէ ոչ ոք որեւէ հրաման տուած է իրեն այս ուղղութեամբ: Գետափին խրած դիակները կուլ կ'երթան շուններու եւ անգղերու: Բազմաթիւ դերմանացի ականատեսներ կրնան վկայել այս իրողութիւնը: Պաղտատի երկաթուղիին պաշտօնեաներէն մէկուն բերած տեղեկութեան համաձայն, Պիրեճիքի բանտերը կանոնաւոր կերպով կը լեցուին ամէն առաւօտ եւ ամէն գիշեր կը պարպուին Եփրատի մէջ: Տիարպեքիւրի եւ Ուրֆայի միջեւ գերմանական հետեւակներու հրամանատար մը անհամար անթաղ մեռելներ տեսած է ճամբուն երկայնքին (...):»

ԼՔԵԱԿ ՄԱՆՈՒԿՆԵՐՈՒ ՈՂՋ-ՈՂՋ ԹԱՂՈՒՄԸ

Ռամազանի վերջի օրերն էր, յանկարծ իջեւանին մէջ տարածայնութիւն ելաւ, Միւֆէթթիչ կէլիօր - Քննիչ կու գայ...: Տեսակ մը իրարանցում, ժանտարմաները տենդոտ գործունէութեան մէջ են: Կարաւանին մէջ աչքի ինկող հրիկմարդ, երիտասարդ ժողվեցին, ծառերէն ճիւղեր կտրել տուին. աւել շինեցին, իջեւանին ճամբաները, անցքերը աւել կու տան, աղբերը մէկ կողմ կը ժողվեն, կը մաքրեն: Ուրիշ խումբի մը թի-փետատ տալով՝ փորել կու տան ընդարձակ փոս մը, մինչ ուրիշ խումբի մը մարդիկ ալ դիակները կը ժողվեն, ոտքերէն չուան ձգած, քաշելով բացւած փոսը կը տանին կը ձգեն: Ի վերջոյ ժանտարմաները՝ բերել նոյն այդ փոսը լեցնել տուին քիչ առաջ մեր այցելած Ջօճուզլար-Պաղչէսի լքեալ մանուկները:

Մի՞րտ կը դիմանար, որ հանդիսատես ըլլայի այլեւս. ներկայ գտնուողներէն քեռուս տղան Պօղոսը եւ ուրիշներ եկան պատմեցին. խեղճ տղաները, իրենք ալ զգալով որ զիրենք ողջ-ողջ պիտի թաղեն, ահ ու սարսափով այնպիսի ճիչ-ճըղուըռտոց մը, լաց ու վայնասուն մը կը բրցունեն որ, երկինք-գետինք կարծես կը դողար: Երկու վայրկեանի մէջ ամէն կողմէ թիերով հողը վրայ կու տան, կը ծածկեն փոսը, կենդանի կը թաղեն մանուկները:

Եկող Միւֆէթթիչը ըսին, Մալաթիացի Գոմիսէր Իսմայիլ պէկ, Յըրընճըլար հասնող կարաւաններուն քըննիչ, փոխադրութիւնները վարող, եւ կարաւաններուն ընկերանալով՝ Ջէյնալի Սարը Գանլը-Տէրէի սպանդներուն հսկողի, կազմակերպողի պաշտօնը ունի եղեր:

ԿԱՐԱՊԵՏ ԳԱԲԻԿԵԱՆ
«Եղեռնապատում»

Ս. ՍԱՐԳԻՍ ԵԿԵՂԵՑԻՈՅ ԹԱՂԻ ԿԱՐԱՒԱՆԸ

Ամերիկեան վարժարանի աշակերտուհի՝ Հայկանուշ Զառացեանի պատմածներէն.

«Երբ որ մեր կարաւանը Հասան - Չէլէպի հասաւ, բոլոր էրիկմարդիկը, մինչեւ 10 տարեկան տղաքը ժողվեցին տարին: Վերջէն լուր եկաւ թէ՛ մարդ գլուխ 5 ոսկի տուողը թող պիտի տան. չտուողները պիտի սպաննեն: Շատ կնիկներ ունեցած-չունեցած դրամ, ոսկի, առին տարին, շատերը կըրցին իրենց մարդիկը ազատել: Շատեր ալ դրամ չունէին, եւ շատ մարդ վար դրին: Ասոնց կնիկները կ'աղաղակէին, կը պաղատէին որ իրենց մարդիկը թող տրուին. կենդանակերպ քիւրտեր, դաժան-դահիճ ժանտարմաներ թուրեր-նաճախներ ձեռքերին շրջապատած էին մեր մարդիկը: Տեսնելով որ ասոնցմէ դրամ կարենալ առնելու յոյս չկայ, շատ մը ձիւ պայտեր, գամեր բերին, ասոնց ոտքերը սկսան պայտել. ձեռքերին հաւատամք բռնել տուած՝ իրար կը գամէին:

«Անպատմելի էր մէկ կողմանէ զոհերուն աղիողորմ ճիչերը, աղաղակները, միւս կողմանէ կնիկներուն լաց ու կոծը, վայնասունը: Արիւնը ոտքերնուն, ձեռքերնուն աղբիւրի պէս կը վազէր. մինչդեռ եղկելիները ասանկ կը տանջուէին, անգուլթ դահիճները կ'ըսէին անոնց. «Ի՞նչ

կայ համբերեցէք, չէ՞ որ ձեր Քրիստոսն ալ ասանկ ձեռքերէն, ոտքերէն գամեցին, անիկա բնաւ չէր տրտնջար»:

«Վերջէն մեծ քանակութեամբ չոր խոտ բերին, թիթեղ մըն ալ կազ. խոտը աս խեղճերուն բոլորտիքը դիգեցին, կազը վրան լեցուցին, կրակ տուին բռնկեցուցին: Կնիկներն ալ շրջանակաձեւ բոլորտիքը կեցուցին. կանանց-կարմիր բոցերը կը լափէին կալանաւորները, կնիկները խելագարած, ոմանք ինքզինքնին պատառ-բզրիկ կ'ընէին, ոմանք գլխնուն, կուրծքերնուն կը ծեծէին, ոմանք մարած, ուշքերնին անցած կ'իյնային. շատեր ալ ձեռքերով-նին երեսնին կը ծածկէին որ չտեսնեն այս ահաբեկ տեսարանը, որ ճշմարիտ դժոխք մըն էր:

«Դահիճները մէյ մէկ սաղայէլներ, կը բռնադատեն կնիկները որ երեսնին չծածկեն, նային. ի՞նչ զուարճալի բան է ըսելով՝ դժոխքին բոլորտիքը պար բռնած, դիւային ուրախութեամբ կը զուարճանային: Մառախի պէս մլուլ-մլուլ կը վառէին մարդիկը, ճենճահոտը աշխարհք բռնած էր. ամէնքը այրեցան, մոխիր եղան»:

ԿԱՐԱՊԵՏ ԳԱԲԻԿԵԱՆ
«Եղեռնապատում»

Եղեռնը հակահայ քաղաքականության հետևանքն էր ՀԵՏԵԻԱԲԱՐ՝ ՄԻԱՅՆ 1915-ՈՎ ՉԻ ՍԱՀՄԱՆՈՒԻՐ

Կայսրություն: Բառը արդեն ժխտականություն մը կը յուշէ: Կայսրությունը իր սահմանումովն իսկ կը նշանակէ, թէ կայ մեծ ուժ մը որ բռնազրաւած կը պահէ իրմէ տկարներու հայրենիքները: Եւ «բռնազրաւած պահելու» այս հասկացությունը կ'ենթադրէ նաեւ, ամէն բանէ առաջ, բռնի ուժի գործածությունը՝ իր անխուսափելի հակազդեցություններով: Եւ որովհետեւ քաղաքական մտածողութեան մէջ կայ տեսություն մը, ըստ որուն երբ ուժը ինքնանպատակ է, կ'ուղղուի դէպի ինքնաքանդում, հետեւաբար, ուժի «տէրերը» պէտք է աշխատին նորոգել իրենց ուժի աղբիւրները, անտեսապէս, քաղաքական, գինուորական թէ այլ միջոցներով, որպէսզի կարենան երկարաձգել իրենց իշխանությունը:

Եւ ուրեմն, «ինքնանորոգումի» այս դասական օրինակներէն մէկն ալ Օսմանեան կայսրութեան պարագան էր, յատկապէս 19-րդ դարուն, երբ 1836-ին եւ 1856-ին, իրարաջաջորդ երկու սուլթաններ, Ապտիւլ Մէճիտ եւ Ապտիւլ Ազիզ, փորձեցին արդիականացնել օսմանեան պետական կառոյցները՝ կայսերական հրամանագրեր արձակելով, որոնք պատմութեան մէջ ծանօթ են իբրեւ Հաթիթ Հիւմայուն եւ Հաթիթ Շերիֆ: Այս երկու կարեւոր քայլերը, որոնցմէ մէկուն յաջողեցին եւ միւսին նախորդեցին 1848-ի եւրոպական յեղափոխական շարժումները, ստեղծեցին նաեւ այն ենթահողը, միջոցորտը, որ մեծապէս նպաստեց մեր Զարթօնքի շարժումին եւ հետեւաբար նաեւ՝ Ազգային սահմանադրութեան, 1863-ին:

Այս ժամանակաշրջանի օսմանեան երկու վարչապետները, Ալի եւ Ֆուատ փաշաները ամէն ճիգ թափեցին, որպէսզի պոլսահայ համայնքի ղեկավարութեան կողմէ մշակուած եւ առաջադրուած Ազգային սահմանադրութիւն կոչուած փաստաթուղթը միայն նուազագոյն կապը ունենայ գաւառին հետ, ուր սակայն կ'ապրէր կայսրութեան հայ բնակչութեան ջախջախիչ մեծամասնությունը:

Ճիշդ է, որ կայսրութիւնը ինքզինք նորոգելու, իր կառոյցները արդիականացնելու ճիգը մը մէջ էր, սակայն վերջին հաշուով՝ կայսրութիւն էր, մենատիրական վարչակարգով: Այլ ի՞նչ սահմանադրութիւն, ի՞նչ հիմնական օրէնք: Եւ ուրեմն, այն, ինչ որ հայկական իրականութեան մէջ ծանօթ է իբրեւ Ազգային սահմանադրութիւն հայոց, օսմանեան կառավարութեան կողմէ ճանչցուած էր սոսկ իբրեւ «Քանունամէ էրմէնի միլլէթի»: Այսինքն, հայ համայնքի (միլլէթի) կանոնագիրը: Պետաիրաւական առումով, հսկայական, լեռ-ձոր տարբերութիւն կայ «սահմանադրութիւն» եւ «կանոնագիր» բառերուն միջեւ: Պետութիւններն են, որոնք սահմանադրութիւն կ'ունենան. Հայաստանի Հանրապետութիւնը, օրինակի համար, ունի սահմանադրութիւն, իսկ անոր սահմաններէն ներս գործող տուեալ կազմակերպութիւն մը, ըսենք՝ Հայ օգնութեան միութիւնը՝ պարզապէս կանոնագիր: Եւ ուրեմն, ինչ որ մենք կը կոչէինք Ազգային սահմանադրութիւն, օսմանեան պետութեան համար «կանոնագիր» էր, ուրիշ ոչինչ (Հապա ի՞նչ, կը կարծէինք որ բռնատիրական վարչակարգի մը տակ ապրող համայնք մը իրաւասութիւն կրնա՞յ ստանալ «սահմանադրութիւն» ունենալու, երբ օսմանեան պետութիւնը ի՞նք սահմանադրութիւն չունէր եւ սուլթանները կը

սարսափէին այդ գաղափարէն իսկ):

1860-ական թուականներու օսմանեան պետական աւազանիին համար, շատ հաճելի էր առնչուիլ «սահմանադրութիւն» ունենալ ձգտող խմբաւորումի մը հետ: Հապա՞ եթէ կայսրութեան միւս տարրերը եւս ուզէին օրինակ առնել հայերէն, հապա՞ եթէ վարչակարգի ներքին ընդդիմադիրները եւս ուզէին նման բան մը պարտադրել սուլթանին:

Ահաւասիկ, իր վերջին օրերը կ'ապրի Օսմանեան կայսրութեան 54 տարեկան վարչապետ, եւրոպական առումով ուսեալ-զարգացած Քէչէճճիզատէ Ֆուատ փաշան, 1869-ին, հայոց Ազգային սահմանադրութեան ժամանակաշրջանի հիմնական դերակատարներէն մին: Ան իր մահուան անկողինէն սուլթանին կը յղէ իր քաղաքական կտակը, որուն մէջ կ'ընդգծէ.՝ Պալքաններու մէջ մենք (թուրքերս) մեր գիրկը ի՞ժեր մեծցուցինք, որոնք այսօր կը պատրաստուին մեզ խայթելու, նոյն սխալը պէտք է գործենք Փոքր Ասիոյ մէջ, ուր յատկապէս հայերը, վերջերս մեծ եռանդ կը ցուցաբերեն թափանցելու մեր պետական հիմնարկներէն ներս: ՊէՏՔ է ԶԱՓԱԻՈՐԵԼ ՀԱՅԵՐՈՒ ԵՌԱՆԻԼ:

Հայ քաղաքական միտքի պատմութեան մէջ Ազգային սահմանադրութիւնը իւրապատուկ տեղ մը կը գրաւէ: Միաժամանակ, օսմանեան պետութեան հոգեվարքի մէջ գտնուող սատրաղամը (այդպէս կը կոչուէին կայսրութեան վարչապետները) լաւ գիտէր, թէ կայսրութեան համար «ստոր վերջը լաւ պիտի չըլլայ»: Միւս կողմէ սակայն, իր շարք մը այլ գործակիցներու մտքերը հանգիստ էին, այնքան ատեն, որ այդ Ազգային սահմանադրութիւնը (քանունամէն) վաւերացուած էր այնպիսի բովանդակութեամբ, որ հայկական գաւառները կարելի եղածին չափ մեկուսացուած մնային Պոլիսէն: Եղածը, թրքական պետութեան համար, պարզապէս պատրիարքական հաստատութիւնը ներքին կանոնադրով մը օժտելն էր եւ ոչ աւելին. այն պատրիարքարանը, որ 16-րդ դարու կիսուն հաստատուած էր սուլթան Մեհմէտ Ֆաթիհի կողմէ՝ պատրիարք տիրոջ ստիճանով կրօնապետի մը կողմէ կայսրութեան հայ բնակչութիւնը կառավարելի դարձնելու եւ իբրեւ այդպիսին պահելու նպատակով: Թրքական պետութեան այս վարքագիծին լոյսին տակ պէտք է դիտել Մկրտիչ Խրիմեան հայրիկի պատրիարքական աթոռին հեռացուիլը, որովհետեւ Պոլիս, պատրիարքական աթոռին նստած, իր ելոյթներով ու բողոքագիրներով, ան անդադար կը հնչեցնէր Գաւառին ձայնը: Իսկ պետութիւնը այդ ձայնը լսել իսկ չէր ուզեր:

ՊԵՐԼԻՆԸ ԱՆԿԻՒՆԱԳԱՐՁ՝ ԱՐԵՒԵԼԵԱՆ ՀԱՐՑԻՆ

Սան Սթեֆանոյի եւ Պերլինի դաշնագրերներու ստորագրումին (1878) նախորդած էին կարեւոր զարգացումներ Օսմանեան կայսրութեան մայրաքաղաք Պոլսոյ մէջ: Հայոց Ազգային սահմանադրութիւնը, շնորհիւ Միաճաթ փաշայի ու անոր հայ գործակից Գրիգոր Օտեանի, գործած էր իր «աւերը»՝ կայսերական մակարդակի վրայ եւ նոր գահ բարձրացած սուլթանը, Համիտ Բ., ստիպուած, որդեգրած էր օսմանեան պետական սահմանադրութիւն մը, 1876-ին:

Վանայ լիճի մօտ քանդուած հայկական եկեղեցի

Այս սահմանադրական մեղրալուսինը երկար չտեւեց: Համիտ Բ. դանազան պատրուակներով առկախեց զայն ու անոր գոյգ հեղինակները, լեղապատառ, իրենց շունչը առին Եւրոպա եւ Եգիպտոս (*):

Նշեալ դաշնագիրներով, Արեւելեան հարցին մէջ կը մտնէր նոր ազդակ մը, ու կ'արձանագրուէր նոր զարգացում մը: Պերլինի դաշնագրով, սուլթանական կառավարութիւնը յանձնառութեան տակ կը մտնէր՝ «բարենորոգումներ» մտցնելու կայսրութեան «արեւելեան նահանգներուն» մէջ եւ ապահովելու հայերու կեանքն ու ինչքերը. նաեւ, իր առած բարենորոգչական քայլերուն մասին պարբերաբար զեկուցելու մեծ պետութիւններուն, այսինքն, Անգլիոյ, Ֆրանսայի եւ Ռուսիոյ (հիմնականին մէջ ասոնք էին համաշխարհային թատերաբեմի այդ օրերու հսկաները. Գերմանիա աւելի ուշ միացաւ այս խումբին՝ խառնելով բոլորին հաշիւներն ու քարտերը, ինչ որ ի վերջոյ յանգեցաւ Ա. համաշխարհային պատերազմին): Այդ կ'առաջադրէր Պերլինի դաշնագրի 61-րդ յօդուածը:

Համիտի հաշուարկը սակայն ուրիշ էր: Ան վստահաբար կարգացած էր սատրագամ Ֆուատ փաշայի քաղաքական կտակը եւ վճռած էր Փոքր Ասիոյ մէջ նոր Պուլկարիոյ մը ստեղծումին առաջը առնել: Առ այս, ան վճռած էր պարզապէս ճգմել հայութիւնը, որպէսզի եւրոպական պետութիւններուն ձեռքէն կարենայ խլել այն նոր խաղաքարտը, որ կը կոչուէր Հայկական հարց: Համիտի տրամաբանութեամբ, որ հետագային կատարելագործուեցաւ Երիտասարդ թուրքերու կողմէ՝ երբ չկայ հայութիւն, ալ ի՞նչ բարենորոգում, ի՞նչ Հայկական հարց:

Համիտի հայահալած քաղաքականութեան արդիւնքը եղաւ հայկական յեղափոխութեան ծնունդը, հայկական կուսակցութիւններու ծնունդը (Արմենական, Սոցիալ դեմոկրատ Հնչակեան կուսակցութիւն եւ Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութեան, որ սկզբնական շրջանին կը կոչուէր Հայ Յեղափոխականների Դաշնակցութիւն) եւ հետեւաբար նաեւ՝ հայկական ազատագրական շարժումը:

Հիմա այլեւս, պայքարի խրամատները յստակացած եւ դէմ դիմաց փորուած էին: Մէկ կողմէ Համիտի օսմանեան բռնատիրութիւնը, միւս կողմէ հայկական յեղափոխական շարժումը:

Պայքարը եւ երկուստեք մագլցումը անխուսափելի իրականութիւններ էին այլեւս: Մէկ կողմէ հայութիւնը, իր յեղափոխական կուսակցութիւններու ճամբով կը փորձէր ազատագրուիլ թրքական լուծէն, միւս կողմէ օսմանեան պետութիւնը օղակը հետզհետէ աւելի կը սեղմէր հայութեան շուրջ՝ խորքին մէջ ա՛լ աւելի թափ տալով յեղափոխութեան:

Համիտի արտաքին քաղաքականութիւնը հիմնուած էր եւրոպական վերոնշեալ ուժերու ներքին հակամարտութիւնները ի նպաստ իրեն շահագործելու սկզբունքին վրայ, գուգահեռաբար փորձելով հայկական ազդակը կարելի եղածին չափ տկարացնել ու ի վերջոյ ճգմել: Հայկական ազդակը կարելի եղածին չափ տկարացնելու համիտեան այս վարքագիծը հիմնուած էր Ֆուատ փաշայի թիւղաբարձ քաղաքական մտածողութեան վրայ:

Մինչ այդ, Համիտ կը փորձէր կարելի եղածին չափ ձգձգել-քաշքշել հայկական բարենորոգումներու հարցը: Իր այս վարքագիծը յաջողեցաւ մինչեւ 1895, երբ այլեւս ճարահատ, տեղի տալով եւրոպական ճնշումներուն, ան կը ստիպուէր ընդունիլ բարենորոգումներու մշակուած ծրագիր մը, որ պատմութեան մէջ ծանօթ է իբրեւ Մայիսեան ծրագիր: Եւրոպական այս ճնշումին շարժառիթը հանդիսացան Սասնոյ 1894-ի ապստամբութիւնը, անհաւասար կռիւներն ու անոնց յաջորդած ջարդերը: Այս հերոսամարտը լաւագոյն առիթն էր եւրոպացիներուն համար, որպէսզի իրենց կարգին բարձրացնէին ճնշումը Համիտի վրայ՝ առաջ մղելով կայսրութեան ներքին գործերուն միջամուխ ըլլալու իրենց երկարամեայ վարքագիծը եւ առ այդ՝ նոր շահեր ապահովել, իւրաքանչիւրը իրեն համար: Այս տրամաբանութեամբ ալ, բնականաբար, Սասունը պատրուակ մըն էր եւրոպական մեծ պետութիւններուն համար: Այն-

պէս ինչպէս Սասնոյ ապստամբութենէն շատ առաջ ու բազմաթիւ այլ պարագաներ, ինչպէս Լիբանանի մէջ մարտնի եւ տիւրքի համայնքներու միջեւ զինեալ հակամարտութիւնը (1861), որ յանգեցաւ դարձեալ եւրոպական միջամտութեան:

Սակայն Համիտ ահաւոր անակնկալ մը վերապահած էր թէ՛ հայութեան եւ թէ՛ Հայկական հարցը շահագործող եւրոպական պետութիւններուն համար: Նոյն տարուան, 1895-ի աւարտին, ծայր կու տային ընդհանուր եւ կազմակերպուած ջարդեր, որոնք տեւեցին մինչեւ 1896-ի առաջին ամիսները: Հետեւանքը եղաւ մօտաւորապէս 300,000 անմեղ հայ զոհ:

Ի դէպ, որպէսզի աւելի ճիշդ ըմբռնենք Պանք օթոմանի գրաւումը (Օգոստոս 1896) եւ Խանասորի արշաւանքը (Յուլիս 1897), զանոնք պէտք է դիտել ու վերլուծել այս դէպքերու եւ հոլովոյթներու լոյսին տակ: Արդարեւ, առաջինին պարագային, Դաշնակցութեան պատրաստած ու դեսպանատուներուն բաժնած յայտարարութիւնը կը պահանջէր այս ջարդերուն պատասխանատուներու արդարութեան յանձնուիլը: Երկրորդին պարագային՝ պատժել Վանի ինքնապաշտպանութեան՝ դաշնակցական Պետոյի, հնչակեան Մարտիկի եւ արմենական Աւետիսեանի միացեալ զինեալ խումբերը դաւադրաբար պաշարած եւ զանոնք բնաջնջած Մազրիկ ցեղախումբը, որ գործիք դարձած էր Համիտի վարչակարգին ձեռքը:

Հետագայ տարիներուն, այս մագլցումը յանգեցաւ նոյնինքն սուլթանը մահափորձի ենթարկելու՝ Հ.Յ.Դաշնակցութեան որոշումին, որ դժբախտաբար չյաջողեցաւ՝ հակառակ կազմակերպիչներու ցուցաբերած բացառիկ եւ օրինակելի բժախնդրութեան (այս մասին տեսնել Յուլիանի մարմնի տեղեկագիրը, պատրաստուած անոր պատասխանատու Սաֆոյի կողմէ. «Նիւթեր Հ.Յ.Դաշնակցութեան պատմութեան համար», Դ. հատոր):

ՀՈՖ ԵՒ ՎԵՍՏԵՆԵՆԿ

1908-ին հռչակուած Օսմանեան երկրորդ սահմանադրութիւնը միայն կարճատեւ յոյսեր ներշնչեց հայութեան: Թրքական Իթթիհատ կուսակցութեան հետ բանակցութիւններով հայ-թրքական կնճիղը լուծման ընթացքի մէջ դնելու Հ.Յ.Դաշնակցութեան ճիգերը արագօրէն ի դերեւ ելան: Կոմսի (Վահան Փափագեան, Օսմանեան խորհրդարանի հայ անդամ, դաշնակցական) վկայութեամբ, 1911-ի աշնան արդէն, այդ յարաբերութիւնները խզուած եւ մօտաւորապէս երկու տարի առաջ ստորագրուած համաձայնագիրը փաստօրէն ջուրը ինկած էին:

Պալքանեան պատերազմի (1912) ստեղծած ճգնաժամը Հայկական հարցի խաղաղ լուծումի նոր յոյսերու հեռանկարներ բացած էր, սակայն դժբախտաբար նոյն՝ յետպերլինեան, աւանդական թատերաբեմին վրայ: Այսինքն՝ միջ-եւրոպական հակամարտութիւններու նոյն բեմադրութիւնները կը կրկնուէին: Դերակատար անձնաւորութիւնները տարբեր էին, սակայն կողմերը, խաղն ու անոր սկզբունքները չէին փոխուած: Տարբեր խօսքով, հայկական բարենորոգումներու պահանջները հետապնդող եւրոպական մեծ պետութիւնները կ'ուզէին ճնշումը բարձրացնել Պալքանեան պատերազմին հետեւանքով ա՛լ աւելի տկարացած Օսմանեան պետութեան վրայ, մինչ հայ ղեկավարութիւնը, պատրիարքարանի գլխաւորութեամբ, կը փորձէր պահել յարմար նկատելով ստանալ այն, ինչ որ չէինք յաջողած ստանալ 1878-էն ի վեր: Իսկ թրքական կողմը,

ճարահատ, կ'ընդունէր բարենորոգումներու նոր ծրագիր մը, որուն հսկելու համար համաձայնութիւն կը գոյանար եւրոպական երկու չէզոք երկիրներէ մէկական քննիչներու շուրջ՝ նորվեգիացի Հոֆ եւ հոլանտացի Վեստենենկ: Միջնորդը, իր դրական հեռանկարներով ու լաւատեսութեամբ, յար եւ նման էր 1895-ին Մայիսեան ծրագրի ստորագրութեան ստեղծած կացութեան:

1895-ի պատմութիւնը կրկնեց ինքզինք, սակայն մեզի համար ա՛լ աւելի ահաւոր հետեւանքներով: Պայթեցաւ Ա. համաշխարհային պատերազմը եւ պատեհ առիթը գտած ըլլալով, թրքական պետութիւնը գործադրեց իր մշակած ցեղասպանական ծրագիրը՝ այս անգամ հայութենէն ի սպառ պարպելով անոր բնօրրան Հայաստանը ու իր հաշուարկներով՝ «միանգամընդմիջ» բնաջնջած ըլլալով հայութիւնը, տիրացաւ Հայաստանի արեւմտեան մասին:

Թուրքիոյ համար, Հայկական հարցը ըստուած խնդիրը լուծուած էր այլեւս:

ՖՈՒԱՏ-ՀԱՄԻՏ-ԹԱԼԷԱԹ ԵՒ ԱՍՈՆՅԱԷ ԲԻԱՄ ՇԵՇ-ՏԱԴՐՈՒՄԻ ՀԱՐՑԵՐ

Առանց մտնելու պատմական մանրամասնութիւններու մէջ պէտք է ընդգծենք, որ Օսմանեան կայսրութեան Իթթիհատական ղեկավարութիւնը, իր կարգին, լա՛ւ սերտած էր Համիտի վարքագիծը: 1909-էն ետք, Հայկական հարցին նկատմամբ թրքական վարքագիծին մէջ մտած էր մեզի համար այդ օրերուն անծանօթ նոր եւ շա՛տ աւելի վտանգաւոր ազդակ մը, որ ուրիշ բան չէր, եթէ ոչ համաթրքական գաղափարաստեղծութիւնը: Այս գաղափարաստեղծութեան հիմնադիրներէն ոմանք Իթթիհատ կուսակցութեան բարձրագոյն ղեկավար մարմինին սկսած էին անդամակցել (*): Իթթիհատը կը ձգտէր Պոլիսէն մինչեւ Կիբրոսական Ասիա երկարող աշխարհագրական տարածութեան վրայ ստեղծել միատարր թրքութեամբ բնակուած կայսրութիւն մը: Այս ծրագրի հիմնական եւ առաջին խոչընդոտը, համաթրքական գաղափարաստեղծութեան տեսակէտով, Հայկական հարցն ու հայութիւնն էին:

- Եւ ուրեմն,
- 1.- 1869-ին Ֆուատ փաշա սուլթանին կը թելադարէ «հափաւորել հայերու եռանդը»:
- 2.- Համիտ Բ. 1895-96-ի զանգուածային ջարդերով կը բացայայտէ օսմանեան հակահայ քաղաքականութիւնը, որ կը ձգտէր հայութեան բնաջնջումով լուծուած չէզոքացուած տեսնել Հայկական հարցը:
- 3.- Իթթիհատական կառավարութիւնը 1915-ին ի գործ կը դնէ հայասպանութեան իր ծրագիրը՝ համաթրքական գաղափարաստեղծութիւնը կեանքի կոչելու ձգտումով, ու այս ձեւով օղակը կ'ամբողջանայ:

Այս բոլորին մէջ շատ յստակ է, որ Եղեռնը, Հայկական Ցեղասպանութիւնը, Թուրքիոյ վարած հակահայ քաղաքականութեան հետեւանքն էր եւ այդ քաղաքականութիւնը 1915-ին չէր, որ դրսեւորուեցաւ: Այնպէս մը չէր, որ մինչեւ 1915 ամէն ինչ բնական էր հայ-թրքական յարաբերութիւններուն մէջ: Այդ քաղաքականութիւնը մշակուած էր 1915 թուականէն շատ առաջ: Համիտ պարզապէս ձախողած էր իր այդ քաղաքականութիւնը հասցնել իր լրումին, որովհետեւ միջոց իր դէմ գտած էր եւրոպական ազդու միջամտութիւններ: Մինչդեռ Իթթիհատի պարագային, նման միջամտութեան խօսք անգամ չէր կրնար ըլլ-

Միջագետքի մէջ ջարդի ենթարկուած հայեր, 1916

լալ, որովհետեւ միջամտողները իրենք զիրենք փրկելու օրհասական պատերազմի մէջ էին 1914-1918 տարիներուն:

Հայկական Ցեղասպանութեան եւ արդար հատուցումի մասին հայկական կողմի, այսինքն՝ մեր, քարոզչութիւնը ծանրացած է 1915-21 թուականներուն վրայ, անհասկնալիօրէն դանց առնելով Համիտի կազմակերպած զանգուածային ջարդերը:

Սոսկ զգացական եւ բարոյական խնդիր է 1895-96-ի ընդհանուր ջարդերուն զոհ դացած 300,000 հայորդիներու պարագան: Անոնք պարզապէս վիճակագրութիւն չեն, այլ՝ նոյն կանխամտածուած եւ մշակուած հակահայ քաղաքականութեան զոհերն են: Նոյնպէս, վիճակագրութիւն չեն 1909-ին Կիլիկիոյ եւ յատկապէս Ատանայի ջարդերուն զոհերը, 30,000 հոգի: Անոնք եւս թրքական հակահայ քաղաքականութեան զոհերն են (***):

Երբ շեշտը կը պահենք 1915-ի վրայ, բնականաբար պէտք է անակնկալի դանք թրքական կողմի պատասխանով՝ թէ երկիրը պատերազմի մէջ էր, հայերը զինակցեցան ռուսներուն, մեր թշնամիներուն հետ, մենք ալ «ստիպուած», քայլեր առինք անոնց նկատմամբ եւ նոյնքան ալ թուրքեր մեռան Ա. Համաշխարհային պատերազմին ընթացքին:

Բնականաբար շատ խոցելի է թրքական այս տեսակէտը՝ իր կարգին: Սակայն երբ շեշտը դնենք Օսմանեան կայսրութեան մշակած հակահայ քաղաքականութեան վրայ, եւ իբրեւ փաստ լուսարձակի տակ պահենք համիտեան օրերու 300,000 զոհերը նաեւ, այդ պարագային թրքական կողմի քարոզչական փախուստի յաւելեալ ճամբաներ փակած կ'ըլլանք:

Նաեւ, կայսրութիւն, այս բառը պէտք է մոռնանք

զործածելու, որովհետեւ, ինչպէս վերը ըսինք, կայսրութիւն մը միշտ կ'ենթադրէ իրաւագրկուած, բռնագրաւուած կողմ մը, երկիր մը, ժողովուրդ մը: Երբ կը խօսինք կայսրութեան մը մասին, ինքնաբերաբար ակնարկած կ'ըլլանք իրաւագրկումի եւ բռնագրաւումի:

Այնպէս որ, մեր կարծիքով, հայկական կողմի պատմաբանական մեթոտաբանութիւնը, ինչպէս նաեւ մեր քաղաքական մտածողութիւնն ու քարոզչութիւնը այս ուղղութեամբ շեշտագրումի փոփոխութիւններ պէտք է կատարէ:

(*) Մինչ Գր. Օտեան բնական մահ մը ունեցաւ, անդին սակայն, իր թուրք գործընկերը նոյն բախտաւորութիւնը չունեցաւ ու կարն ատեն մը ետք սպանուեցաւ սուլթանի գործակալներուն կողմէ:

(**) Այս մասին մեծապէս թելադրելի է Զարեալ Լանդի «Միացեալ անկախ թուրանիա» գործը, որ իր տեսակին մէջ ցարդ կը մնայ անգերագանցելի:

(***) Ատանայի կոտորածներուն կապակցութեամբ օսմանեան խորհրդարանի կազմած քննիչ յանձնախումբի անդամ Յակոբ Էֆէնտի Պապիկեանի (էտիր-նէէն, իբրիհատական) պատրաստած տեղեկագիրը, իր եզրակացութեան մէջ, յստակօրէն կը մատնանշէ Իբրիհատ կուսակցութիւնը, իբրեւ այս կոտորածներուն պատասխանատու: Տեղեկագիրը հրատարակուած է Պոլիս, 1919-ին:

ՎԱՉԷ ԲՐՈՒՏԵԱՆ

THE CHRONOLOGY OF RECOGNITION ...

1915 May 24 **France, Great Britain and Russia** Joint Declaration

1916 Feb. 9 **U.S. Senate** Concurrent Resolution 12

1919 Aug. 6 **U.S. Congress** An Act to Incorporate Near East Relief

1920 May 11 **U.S. Senate** Resolution 359

1965 Apr. 20 **Uruguay** Senate and House of Representatives Resolution

1975 Apr. 9 **U.S. House of Representatives** Joint Resolution 148

1982 Apr. 29 **Cyprus** House of Representatives Resolution

1984 Sep. 12 **U.S. House of Representatives** Joint Resolution 247

1987 Jun. 18 **European Parliament** Resolution

1993 May 5 **Argentina** Draft Law

1996 Jun. 11 **U.S. House of Representatives** Resolution 3540

1996 Apr. 25 **Greece** Parliament Resolution

1997 Apr. 3 **Lebanon** Chamber of Deputies, Resolution

1998 Mar. 26 **Belgium** Senate, Resolution

1998 Apr. 24 **Council of Europe** Parliamentary Assembly Declaration

1998 May 28 **France** National Assembly, Draft Law

2000 May 11 **Lebanon** Parliament, Resolution

2000 Mar. 29 **Sweden** Parliament, Report

2000 Nov. 7 **France** Senate, Draft Law

2000 Nov. 15 **European Parliament** Resolution

2000 Nov. 10 **Vatican City** Communiqué

2000 Nov. 16 **Italy** Chamber of Deputies Resolution

2001 Jan. 29 **France** Law

2001 Apr. 24 **Council of Europe** Parliamentary Assembly Declaration

2001 Sep. 26 **Prayer of Pope John Paul II** Memorial of Tzitzernagaberd, Yerevan

2002 Jun. 13 **Canada** Senate Resolution

2003 Aug. 20 **Argentina** Draft Law

2003 Dec. 16 **Switzerland** (Helvetic Confederation) National Council Resolution

2004 Mar. 18 **Argentina** Draft Law

2004 Mar. 26 **Uruguay** Law

2004 Mar. 31 **Argentina** Senate Resolution

2004 Apr. 21 **Canada** House of Commons Resolution

2004 Nov. 30 **Slovakia** National Assembly Resolution

2004 Dec. 21 **Netherlands** House of Representatives Resolution

2005 Apr. 14 **Russia** Duma Resolution

2005 Apr. 19 **Poland** Parliament Resolution

2005 Apr. 20 **Argentina** Senate Resolution

2005 Jun. 15 **Germany** Parliament Resolution

2005 Jul. 14 **Venezuela** National Assembly Resolution

2005 Sep. 15 **European Parliament** Resolution

2005 Dec. 15 **Lithuania** Assembly Resolution

2006 Apr. 19 **Argentina** Senate Special Statement

2007 Jan. 15 **Argentina** Law

... AND 93 YEARS OF DENIAL

TURKEY
1915-2008

Turkey categorically denies any charges regarding the Armenian Genocide and claims that it never happened.

EXCUSE ME, DID YOU SAY GENOCIDE?

On the Poverty of Debates on Mass Violence in Turkey

By Ugur Umit Ungor

Genocide: from emotion and morality to criminal law, politics and social science

It is self-evident that genocide is a poignant matter. Practically everyone confronted with a photo of a mass grave will be, as a primary emotional reaction, in the uttermost distress about the scene. We consider the image of thousands of human beings laying naked and dead in a large pit “gruesome” and “shocking.” Contrary to popular belief, this moral condemnation of mass murder as the ultimate evil has not existed forever. In the late 19th- and early 20th-century international political ethics, only a handful objected against large-scale and violent population politics for the sake of nationally homogeneous and shapable, “sociobiologically pure” societies. World War I, an industrial total war with unprecedented numbers of victims, confronted Europe with the problem of having to redefine and prioritize the value of human life. Well before any thorough discussion in politics and culture, and in some degree as a result and continuation of WWI, a new world war erupted. This one would completely eclipse the suffering of its predecessor.

Since 1945, a fundamental reversal has occurred in the definition of the value allotted to human lives. The murder of the Jews ignited a renewed awareness of human rights, a standard that was declared valid even towards races formerly deemed inferior from the perspective of colonialism. This moral indignation against the misery prompted activists to undertake efforts to curb unrestrained mass violence. One of these intellectuals was the jurist Raphael Lemkin, who would introduce a new concept during WWII: genocide. According to him, genocide was a “coordinated plan of different actions aiming at the destruction of essential foundations of the life of national groups, with the aim of annihilating the groups themselves.” Due to his professional background Lemkin generally formulated in legal terms: crime, guilt, perpetrators, intent, victims, punishment, prevention. When the United Nations defined the concept in 1948, the definition that emerged was one in which predominantly static and clinical preconditions had to be fulfilled for any event to constitute genocide. Despite all benevolence and goodwill, in international criminal law genocide has proven to be a difficult category to condemn individuals under. The law struggles with the task of isolating genocide—in fact a collective deed of violence—to the level of individual responsibility. Because of the division of labor and secrecy in the genocidal process, it is difficult to trace responsibility to higher officials.

In the realm of politics, too, genocide is a concept that is discussed and used in non-scholarly ways. In political relations, it serves as an instrument against adversaries, to secure concessions and interests, or to moralize. In this context, history is a resultant of negotiations or personal opinions, of selective memory and ideological appropriation, not an independent establishment and balanced judgment of historical facts. When it comes to genocide, the axis of tension between “political activism” and “pure science” is most salient. The difference lies in the ontological point of departure: knowledge to act versus

knowledge to understand.

In social science, few concepts have been contested as much as the notion of genocide. In the past decades the word has been employed by various activists in such a wide definitional breadth that some scholars have entirely dismissed the term as an utter failure. Although from time to time newspapers report about instances of mass violence, few agree on how those events should be interpreted. “Mass murder,” “ethnic cleansing,” “democide” and many other terms pertain to the analytical palet to describe and understand forms of mass violence. Nevertheless it is possible to sketch some of the major points of orientation of this phenomenon.

Most historians and social scientists define genocide as a most violent form of persecution in which groups of innocent and unarmed people are deliberately attacked and killed by a state. Scholars have concentrated on the genesis of ideologies of exclusion and the development of dictatorial power structures. Basic sociological concepts such as “state,” “nation” and “violence” have proven to be useful in the description, analysis and explanation of genocidal episodes. Genocide has been researched in the context of topics such as war, nationalism, totalitarianism, colonialism, racism, culture, modernity, religion, crisis, bureaucracy, and many others. The academic literature on genocide is as copious as impressive, and any effort to summarize it here would not do justice to the quantity and quality of it.

In recent discussions on the Armenian Genocide among Turks in Europe and Turkey, two main problems have surfaced: on the one hand the relative ignorance on genocide in Turkey, and on the other hand the opposition to expertise on genocide.

Turkish violence: special or normal?

In Turkish milieus, people often think that Turkish history is completely free of any mass violence. The proposition that during the Turkish process of nation formation violence was used against various ethnic and religious minorities is waved away nonchalantly. When confronted with this violence, many Turks believe that a particularly bloodthirsty cruelty is attributed to them. Ostensibly, the “Terrible Turk” is a special case because his violence is a function of “Asiatic barbarism” and “oriental despotism”—as all of these are racist terms from 19th-century representations towards the Ottomans. This romantization and orientalization has created an equally romantic and narcissistic Turkish nationalist counterpart, in which the Ottoman Empire was a peaceful beacon of multicultural coexistence since time immemorial.

I would like to argue the opposite here: Modern Turkish history is not special at all, precisely because of its violent character. Which European country can honestly maintain that, especially during that dreaded first half of the 20th century, their societies have remained immune to mass killing? Spain? Germany? Russia? Yugoslavia? The normality of mass violence in this “era of destruction” has been discussed in several

excellent recent publications by Eric Hobsbawm, Mark Mazower, Niall Ferguson, Volker Berghahn, Omer Bartov, Ian Kershaw and others. According to these authors, violence and nationalism in their mutual coherence have constituted some of the main components of modernity. That the Ottoman-Turkish case has not sufficiently been researched has its reasons, but this does not preclude Turkey with its violent past from basking in the permanent company of European states. Since there is considerable ambition to be "modern" and "European" among the Turkish political elite, the idea that between 1914 and 1945 extensive nationalist violence was unleashed should rather be perceived as a compliment for the fundamentally European character of Turkey.

For a variety of reasons, genocide has received little or no attention in most of the world. This does not only concern postcolonial areas with limited resources such as large parts of Africa, Asia, Latin America and the Middle East, but also more developed regions in Central and Eastern Europe. The concept was only vaguely known even in academia, and this is surprising. The presence of mass violence in history is only matched by the absence of the study of it in contemporary academic research and education. Turkey represents an exemplary case for this trend.

The effects of historical taboos on perceptions of genocide in Turkey

How do people apprehend genocide in Turkey? Anyone who follows Turkish publications on genocide will encounter an awkward combination of uninformedness, indifference and denial. It is obvious that due to the threatening political atmosphere regarding the Armenian Genocide, few researchers are willing to engage this topic. Official texts dismiss genocide as "something terrible, but not a Turkish problem." The profound politicization and tabooization leads to strange responses on hearing the very word, from Pavlov reactions about "disloyal Armenians" to obscene anti-Semitic statements such as: "Genocide studies? Isn't that controlled by the Jews?" Using three examples, I will argue that due to this politicization and tabooization, the public and intellectual debate on genocide is avoided by academics and is now being dominated by mediocre types that simply lack any serious involvement and knowledge.

One person worthy of mention for writing in the Turkish press on genocide is columnist and former official Gunduz Aktan. In reaction to publications on the Armenian Genocide, Aktan has to some extent read texts on genocide and has been trying to counter genocide claims. His method exists from breaking down the UN definition of genocide in components and reconstructing that definition in precisely such a way that, according to him, the new definition is no longer applicable to the fate of the Ottoman Armenians in 1915. Aware of the fact that biological racism did not play a significant ideological role during the genocide, he insists on racism as a *conditio sine qua non* of genocides. In a column Aktan elucidates this, aristotelic and apologetic: "Without racism there can be no genocide. There is no racism in Turkish history."

To disseminate his ideas among Turks, Aktan travels around a lot in Europe. On December 1, 2005, the Turkish embassy organized a lecture by Aktan in the Mercury Hotel in The Hague in the Netherlands. Approximately 50 people listened carefully as Aktan opened with a bold claim: "Genocide can only be defined by jurists, not by social scientists or historians." Hereafter he embarked on a tedious discussion of formulations and interpretations of the UN definition in an attempt to delegitimize its applicability to the Armenian case. The fact that the UN definition is limited to mass murder against ethnic and religious groups was an opportunity for Aktan to define Ottoman Armenians as a "political group." Unmistakably, this was a cynical

attempt to justify the draconic measures retrospectively. Furthermore, Aktan claimed that "the West" had invented racism and therefore was responsible for all misery in the history of mankind. As a grand finale he fulminated: "We Turks are the ones who have been enduring a genocide for a century!" Recently, Aktan has abused the ruling by the International Court of Justice (ICJ) in the case brought by Bosnia-Herzegovina against Serbia by arguing that if there had been killings of Armenians in 1915, the Ottoman government was not responsible for them.

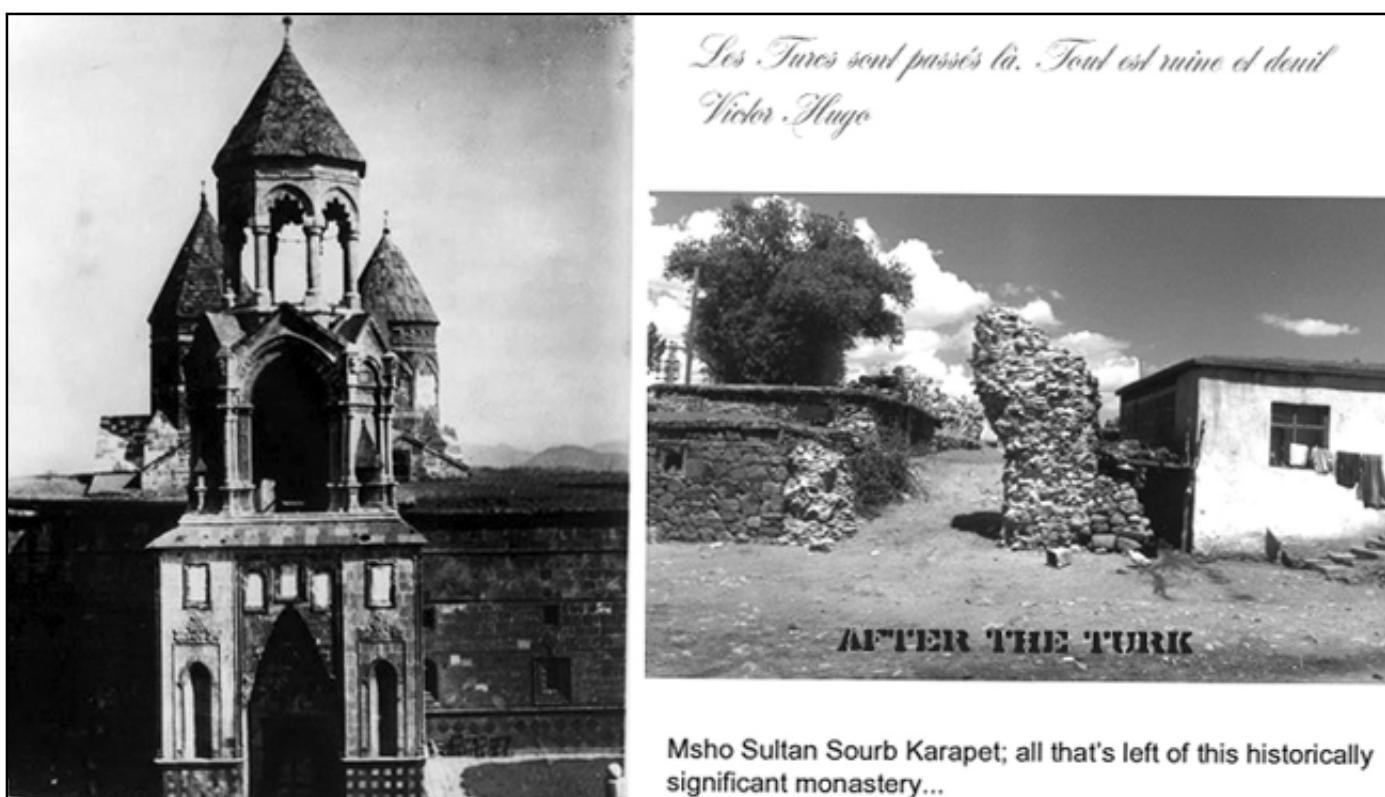
Another Turkish author who writes on genocide is Dr. Sefa Martin Yurukel, a social anthropologist partly educated in Denmark. Several years ago, Yurukel launched an ambitious project: a series of books on the history of genocide. The first volume has been published and aims, according to the introduction, "to strive for a scientific and neutral perspective, prepared in a western academic discipline, using sources and theories of western scholars and rapporteurs." Not surprisingly, the content and tone of the book is dubious; in a highly involved and polemical way, he writes about the violent practices of colonialism and the persecution and expulsion of Balkan Muslims throughout the 20th century. His texts are, under the cloak of serious scholarship, a moral and political effort to project onto "the West" a comprehensive "guilt question" (*Schuldfrage*).

Yurukel often denied the destructive nature of the persecutions of Ottoman Armenians in 1915. Disputing the application of the term "deportation" and disregarding the vast body of academic literature on deportations (such as in the Soviet Union or Nazi Germany), Yurukel equates "deportation" with "expulsion." He contends that the treatment of the Ottoman Armenians did not constitute deportation but "relocation," since the Armenians were not forced out of the country but "relocated" within Ottoman borders. Obviously he confuses North American immigration laws (in which "deportation" means expulsion of illegals from the country) with the state-sponsored organized mass movements, indeed such as under Stalin. However, Yürükel did coin a new concept, when he noted in an interview that "the Turkish nation-state is facing a 'nation-state genocide.' This genocidal siege is conducted by the Westerners and their internal allies, the minorities and so-called intellectuals."

Returning to the difference in ontology, this manifests itself most clearly in a recent Turkish-language book on genocide written by Ahmet Sahin Aksoy. The book carries the suggestive title "Excuse me...did you say genocide?" (*Affedersiniz... soykirim mi dediniz?*) and comprises a recital of a long series of violations in the history of the United States and various European countries. Country per country, Aksoy superficially lists subjects such as colonialism, imperialism, slavery and genocide. The book is a hodgepodge of whole and half truths, bombastic propaganda and hollow rhetoric, poured in a furious moral condemnation of "the West" and "Europe." Aksoy's book represents the average, pitiful quality of popular scientific books sold and read in Turkey. Though they differ, all of these three authors assume the complacent position that there was no Armenian Genocide in order to render everything they discuss serviceable to this judgement.

The suggestion that one should read translations of foreign books in Turkey is equally problematic. I reached this conclusion by coincidence when reading the Turkish translation of Yehuda Bauer's classic *Rethinking the Holocaust* (New Haven: Yale University Press, 2001), when I encountered in minuscule letters the following text in the colophon:

"The allegations and statements on the so-called Armenian Genocide, mentioned in this book belong entirely to the author Yehuda Bauer. Staff member of Phoenix Publishing and

translator Orhan Yakyn, who invested efforts in this book, cannot be held responsible for these allegations and statements at all. Due to copyright agreements with Yale Representation Ltd. the aforementioned parts could not be removed from the book.”

When Bauer was invited to deliver a lecture in Amsterdam in September 2006, he was unaware of this note in his own book. Moreover, during a conference in New York, a colleague from Sabanci University in Istanbul calmly reminded me that many Turkish translations of books on European history contained serious (self-) censorship and textual mutilation. In standard works such as Mark Mazower’s *Dark Continent*, John Keegan’s *The First World War*, Zygmunt Bauman’s *Modernity and the Holocaust*, or Eric Hobsbawm’s *Age of Extremes*, entire paragraphs on the Armenian Genocide had simply been removed or altered.

To sum up

“Being a sociologist,” Johan Goudsblom wrote prudently, “is like being a know-all.” Goudsblom meant that many people wrongly believe they have an understanding of societies—as many believe they have an understanding of being a football coach. The legitimacy of the social scientist’s expertise is not accepted and repeatedly questioned, whereas no layman will endeavour to comment on equally specialistic fields such as hematology, architecture or linguistics. This general problem manifests itself in the field of genocide studies as well. A genuinely uninformed reader should assume an agnostic position towards as sensitive and complex a theme as genocide. The aforementioned trio, however, in no way possesses the required disciplined imaginative strength, analytical ability, knowledge of other cases, and especially intellectual distance and political

independence to comment on genocide the way they do. Their political perversion, opportunistic manipulation, and hypocritical abuse of a legitimate academic concept like genocide does not serve any other purpose than to blur the view of Turkish readers. Far from being an argument of authority, this is an invitation to seriously interested laymen to join a debate on a topic that may be intellectually and morally difficult to access, but, precisely for this reason, should not be eschewed. After all, the famous Turkish proverb says: “It is not a shame not to know, it is a shame not to learn.” (*Bilmemek ayıp degil, ogrenmemek ayıp*).

Ugur Ungor studies sociology at the University of Groningen and History at the University of Amsterdam. In 2005 he graduated cum laude from the Master’s Program ‘Holocaust and Genocide Studies,’ focusing on a regional study of the Armenian Genocide. His main focus of study and research is genocide in general, and ‘demographic engineering’ in Turkey in particular. At present he is a staff member of the Center and a Ph.D. candidate at the University of Amsterdam. His publications include “De vernietiging van Dersim (1938) in beeld,” in: Ton Zwaan (ed.), *Politiek geweld: Etnisch conflict, oorlog en genocide in de twintigste eeuw* (Zutphen: Walburg Pers, Zestiende Jaarboek NIOD, 2005), pp.135-60; “A Reign of Terror: CUP Rule in Diyarbekir Province”, 1913-1923 (Master’s thesis), 140 pp.; “Justifier l’injustifiable’: Ideologie en Genocide in Rwanda (1994),” in: *Vrede en Veiligheid*, vol.33, no.3 (2004), pp.342-58; and “Armenocide: De vergeten genocide van de Eerste Wereldoorlog,” in: Hans Andriessen (ed.), *De Grote Oorlog: Kroniek 1914-1918* (Amsterdam: Aspekt, 2004), pp.57-102.

What About the Law of Natural Justice ?

In recent years a small group of Turkish scholars have defied the version of 1915 events fabricated by the Turkish leadership. Having conducted independent archival research, they have found out the truth about the Armenian Genocide and have written or spoken about it. Most prominent among this group is Professor Taner Akcam who – apart from emphatically affirming the historical truth of the Genocide in his books, his public lectures and during his interviews with the media – has condemned the denialist position of the Turkish establishment.

One of his most recent books is titled "*A Shameful Act*". (1). In it he proves, on the basis of hundreds of archival documents and testimonies, that the so called "mass deportation" of Ottoman Armenians was nothing but a policy of extermination. A premeditated policy – which Akcam doesn't hesitate to qualify as genocide – carefully planned and ruthlessly implemented by the Ittihadist leaders of the day. As such, this scholar has earned the respect and gratitude of Armenians for his forceful and unwavering support of the Truth about their national tragedy.

Be that as it may, it would be interesting to learn what this champion of the Truth with regard to the 1915 Genocide thinks about Armenian territorial claims stemming from that same crime.

In "*A Shameful Act*" he states: "*Setting aside the issue of territorial claims, which have no validity in international law, the issue of financial compensation is real*".p.10,

The highlighted portion of the above statement – taken to its logical conclusion – makes genocide an acceptable and effective state policy for solving problems of native minorities: deport the lot and annihilate most, with no fear of future claims for territorial compensation.

Laws – whether international or national – are not carved in stone. As human civilization evolves, laws are reformed to keep pace with the moral principles of the time. Otherwise, had laws been immutable, slave ownership and international slave trade would have still been with us; most of Africa would still be the colonial property of European powers; the Geneva convention defining and prohibiting war crimes would not exist and women would still be denied the right to vote, etc. etc.

International laws are – by definition – reactive and not proactive. It takes decades and even centuries for laws to catch up with the moral evolution of society at large. For instance, the 1948 UN Convention on Genocide was drafted and signed after the two major genocides of the century had been consummated, not before or during. Therefore, in the case of unpredictable catastrophic events such as the 1915 Genocide of Ottoman Armenians or the Nazi Holocaust of European Jews in the 1940s, the law of natural justice – expressed in the form of a wide consensus of the international community – takes over in the absence of coded international laws.

Thus, when it became apparent to the Entente Powers of WWI that the Ottoman Turkish government was launching a campaign of extermination targeting Empire's Armenian subjects, they issued a warning on 24 May 1915 which read in part "... *In view of this new crime of Turkey against humanity and civilization, the Allied Governments make known publicly to the Sublime Porte that they will hold all the members of the Turkish government as well as those officials who have participated in these massacres personally responsible.*" (2)

They followed suit, at the end of the war, by insisting that the perpetrators of the genocide be brought to trial by the

Turkish Military Tribunal.

Lastly, in order to render justice to the one and a half million innocent victims of the Genocide, the same powers drafted the 1920 Treaty of Sevres. A Treaty which granted the North-Eastern provinces of Trabizond, Erzerum, Bitlis and Van to the Armenians in compensation for their personal and community property throughout Asiatic Turkey that had been unlawfully appropriated by the Ittihadist government and its agents. Representatives of 20 States signed the document (including Turkey, the U.K., France, Italy, Japan, Canada and the USA, by virtue of the boundary map drawn by President Woodrow Wilson in his role of arbitrator.) A wide enough consensus representing what contemporary statesmen considered to be the law of natural justice and which legitimizes today's Armenian territorial claims.

Similarly, it was the law of natural justice which helped the creation of the State of Israel. No existing international law would have allowed the mass migration of Jews to Palestine and their chasing the native Arab population away in order to create a State of their own. Like the Armenian Genocide one generation earlier, the Nazi Holocaust of Jews shook the conscience of mankind to such an extent that the creation of Israel seemed to be the only way to repair the injustice. Here again it was the law of natural justice that prevailed. (3)

Under the circumstances one is puzzled by the contrast between Professor Akcam's forceful affirmation of the 1915 Armenian Genocide and his dismissal of claims for adequate reparations for that same crime.

Eight decades earlier, Moustafa Kemal Ataturk, founder and first President of the Republic of Turkey displayed a similar dichotomy. On the one hand he condemned his Ittihadist predecessors and held them "*accountable for the lives of millions of our Christian subjects who were ruthlessly driven en masse from their homes and massacred*". On the other hand, he did everything in his power to prevent the survivors of these same massacres from returning to their ancestral homes. He was too eager to enjoy the legacy he had inherited ; Armenia without Armenians.

Vartkes S. Dolabjian
March 2008

(1) Despite its being an invaluable reference source, the book contains one flaw and at least three errors of fact. These will be discussed in a companion article titled "*A Shameful Act*."

(2) It was this formal warning that ushered the concept of "**crime against humanity**" in subsequent international law.

(3) In a comparison between the Armenian and Jewish cases, the territorial claims of the former are on more solid ground. Whereas the Jews had been absent from their traditional homeland for centuries, the Armenian absence from the plains of the Biblical Mount Ararat is measured by mere decades. Also, the displaced Palestinian Arabs had had no hand in the Holocaust whereas those who would be inconvenienced by the settlement of the Armenian territorial claims are the progeny of those who participated in the Genocide or those who unlawfully appropriated the homes and fields of the victims.

A SHAMEFUL ACT

This recent publication by Turkish scholar Professor Taner Akcam nails the coffin of the Turkish denials of the Armenian Genocide. One serious flaw is the author's opposition to Armenian territorial claims stemming from that same genocide. The issue is being dealt with in a companion article titled "What About the Law of Natural Justice". The book also contains some errors of fact which I propose to deal with in this second article in order to set the record straight.

The myth of Ottoman Armenians being privileged

In a chapter titled "The Ottoman State and its Non-Muslim Population" the author writes: "...In some ways, Christians were better off than the average Turkish peasant, given their exemption from military service, and often the support of a foreign consulate, which excluded them from Ottoman courts, protected their homes from being searched by the authorities and freed them from Ottoman taxes..." (p.33)

The passage is inspired from a book titled "Osmanli Tarihi" by Enver Ziya Karal. It portrays the protection enjoyed by the citizens of certain European powers party to the agreement called "Capitulations" which did not include the Armenians and certainly not the Armenian peasantry whose plight Professor Akcam aptly describes elsewhere in his book.

Considering that the central theme of "A Shameful Act" is the Armenian Genocide, the presence of the above paragraph without a proper explanation or disclaimer is misleading to say the least, especially if taken out of context.

Tax Farming

Referring to the lobbying by the Armenian leadership in

the months leading to the 1878 Treaty of Berlin, the author writes: "During these negotiations, the Armenian patriarchate submitted his people's demands to the British and the Ottoman rulers. These included conscription of Armenian recruits rather than paying the price of military exemption; payment of taxes directly to the government rather than taxing farmers..." (pp. 36-7) The last two words should be reversed to read "Tax farming" which describes the practice of selling the right to tax the farmers to the highest bidder in each region.

Sasun is Not in Cilicia

Page 41 reads "In 1894 a revolt broke out in the Cilician village of Sasun (near Mus)..."

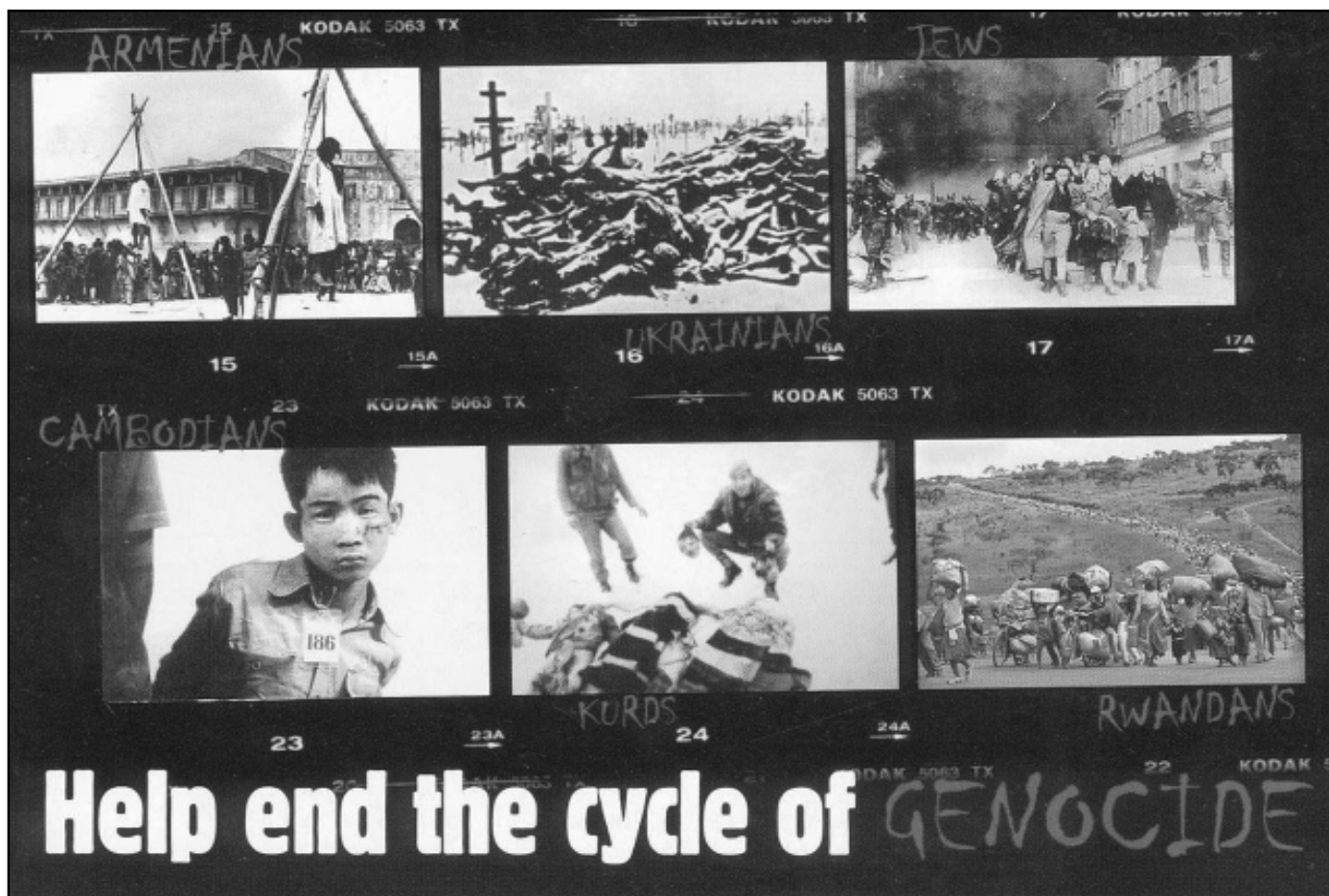
Needless to say, Sasun is not in Cilicia.

It Was Dr. Clarence D. Ussher Who Witnessed the 1915 Events in Van.

Referring to the defence of the city of Van in April 1915 the author mentions on page 201 that more than fifty-five thousand Armenians had been killed before the uprising had even started.

He attributes the testimony to Stanley Kerr. In fact the author of the testimony is Dr. Clarence D. Ussher who had described the events in Van in a book published in 1917 and titled "An American Physician in Turkey." As to Stanley Kerr, he is the author of a book titled "The Lions of Marash; Personal Experiences with American Near East Relief 1919-1922" published in 1973 and recounting the events of Marash of the winter of 1919-1920.

Vartkes S. Dolabjian

Canada's Moral Mandate for Armenia: Sparking Humanitarian and Political Interest, 1880-1923

By: Aram Adjemian

Below is a summary of Aram Adjemian's thesis, published in the online journal *Le Panoptique* as "A Canadian Mandate for Armenia" (January 2008).

The genocide in Darfur has been met with systematic dithering regarding humanitarian aid and the prevention of atrocities. Canada encountered similar problems almost a century ago regarding humanitarian and military assistance to Armenia. This article examines Canada's failed mandate for Armenia in early 1920, which I hope offers a practical perspective to consider more recent humanitarian crises ¹.

Canadians first heard about the deteriorating conditions of life for the Ottoman Armenian people soon after Confederation. By the late nineteenth century, many people in burgeoning Canadian social and religious movements believed that urbanisation and industrialisation was contributing to degeneration in Canadian cities. As circumstances became progressively worse for the Ottoman Armenians, the Canadian reform movements that were critical of their own society became involved in various relief efforts for the Armenian people. Criticism of society's evils was thus exported outside of Canada's borders as well.

Fundraising Efforts and Media Coverage

Canadian missionaries stationed in the Ottoman Empire and Protestant Canadians became involved in at least five fundraising efforts for the Armenians, held between 1880 and the 1920s. As the Canadian missionaries sent reports of death and destruction back home, reports were published in various Canadian media outlets which sparked several religious groups in the country to undertake a series of fundraising events to help the Armenians. The money was sent to the Canadian, British and American missionaries in the Ottoman Empire for distribution. Some of the missionaries, notably brothers William and Robert Chambers and Frederick MacCallum, were continually involved over several decades and even risked their own lives to save the Armenians. Many Canadians learned about the atrocities as a result of this network of Canadian religious associations and individuals, and of the media coverage they helped generate.

Between 1894 and 1897, an estimated 200,000 Ottoman Armenians were murdered by the Ottoman Sultan Abdul Hamid's carefully orchestrated state-sponsored killing machine. At least \$30,000 was collected by Canadians in 1896 in fundraising efforts headed by influential individuals such as Queen's University Principal George Munro Grant and several other Canadian

academic leaders. The Canadian media coverage in various newspapers including *The Globe* and magazines such as *The Canada Presbyterian* was quite extensive. Fundraising efforts to help the surviving Ottoman Armenians were considerable as well, and religious networks such as the Evangelical Alliance ensured that the Canadian government was encouraged to help the Armenians. Such relief efforts may constitute Canada's first large-scale international philanthropic campaign, and established a strong sense of global humanitarian involvement in this country. However, these efforts ultimately failed to do more than merely heighten the sensitivity of Canadians to the deplorable situation of the Armenians. During another round of killings in 1909, an estimated 30,000 Adana Armenians were again slaughtered.

The word genocide had not yet been coined when the ultimate destruction of over a million Ottoman Armenians took place in 1915 ². Canadians were shocked as details of the horrific crime became clearer and the killings were headlined in several Canadian newspapers, but were also preoccupied with the overseas campaigns which their own soldiers were involved in during the First World War, delaying fundraising efforts until the following year. Nevertheless, hundreds of articles were published about the killings in Canadian newspapers across the country that year. Articles often pointed to German complicity in the genocide, which may have further increased the sympathy Canadians felt towards the Armenians.

Relief efforts for the Armenians finally got underway in June 1916. By 1917, the establishment of the Armenian Relief Association of Canada (ARAC) led to better coordination and a subsequent increase in fundraising efforts. Within the span of two years, hundreds of thousands of dollars were collected and sent overseas. Canadian Sunday school children, who were probably affected by reports of starving Armenian children of the same age, collected an impressive \$300,000 between 1918 and 1920.

Canadian newspapers and religious magazines covered issues relating to the Armenians from the 1878 Treaty of Berlin, when the Armenian Question received international attention, to the 1920s. Of these, *The Globe* provided the most extensive coverage by far, often accompanied by well-coordinated fundraising efforts. On January 9, 1920, *The Globe* launched its most remarkable campaign, "The Call from Armenia," which amassed \$300,000 and presented daily coverage during the next three months. The newspaper provided a highlighted box on its front page as well as several columns a few pages below, where articles detailed Canada's specific involvement and all contributions were acknowledged.

Reports published in *The Globe* and *The Toronto Daily Star* reveal that at least one million Canadian dollars was collected and sent abroad for Armenian relief after 1916, much of it through the remarkable efforts of *The Globe*³. The dollar value of Canadian donations was probably even higher, considering that some individuals and organisations would have likely sent money to American and British fundraising campaigns as well. *The Globe's* coverage alone provides a crucial repository of information about Canadian humanitarian involvement regarding the Armenians over several decades.

Lobbying Efforts and Canadian Political Reaction

Alongside *The Globe's* campaign in early 1920, influential Protestant reform movements, such as the Social Gospel movement, were instrumental in generating a lobbying campaign to influence the Canadian government to apply diplomatic pressure in support of the Armenians. Such groups believed that participation in the First World War was necessary for the establishment of a "Kingdom of God on Earth," which they believed was necessary for domestic reform. Individuals from these groups became especially distraught over Armenia's predicament, since the war was considered to have been fought to create conditions in which people such as the Armenians could live unmolested. They lobbied extensively for the establishment of an Armenian nation, a proposition that was echoed by many delegates of the Paris Peace Conference in 1919, even though it was fraught with many logistical difficulties.

The administrators of several Canadian universities lent their credibility and reputation for integrity to help the Armenian cause as well. These intellectuals encouraged extensive fundraising for individuals few had ever met, and compelled Canadian political attention in 1896 and especially in 1920. The Canadian government responded to the public reaction that year by pursuing more advantageous conditions for the Armenians in the international arena, while simultaneously securing a more prominent and independent role for their own country on the international stage.

However, the Canadian movement's lobbying activities only lasted a few months, and only when interest in Canada was at its height, in early 1920. Justice for the Armenians was a goal that was difficult to fulfill with mere religious wish-fulfillment, ultimately the only thing in which the "social gossellers" were ready to invest. Lobbying fell short of its potential, which could have included finding more realisable solutions to help the Armenians or sustaining more successful relief efforts in Canada.

The Canadian Union government, a coalition of pro-War Liberals and Conservatives in power from 1917 to 1921, was attuned to the message of the social gospel movement and was particularly sympathetic towards the Armenians. Some politicians

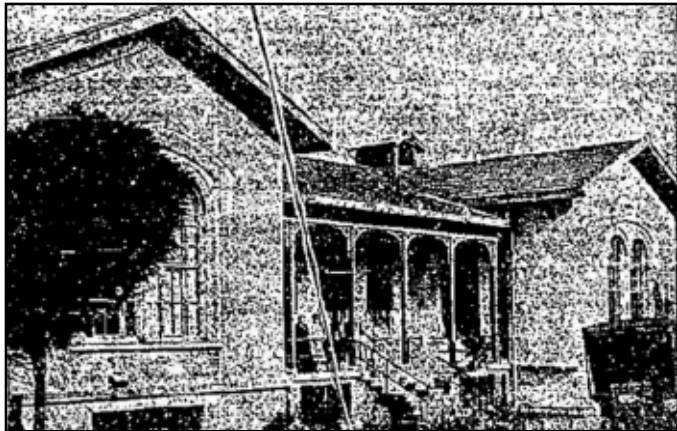
This front page illustration in The Globe, from February 25, 1920, suggests Canadians should not only send humanitarian but also military aid, perhaps through a League of Nations mandate to Armenia.

within the Union government, such as Undersecretary of State for External Affairs Newton Rowell, merged their moral and political philosophies when considering solutions to various problems such as those facing the Armenian people. In this way, they were similar in their political outlook to American President Woodrow Wilson, who was similarly very sympathetic to the plight of the Armenians and in 1920 attempted, unsuccessfully, to convince the US Congress to allow the country to undertake a League of Nations mandate for Armenia⁴.

Under Rowell's lead, the Union government sent several dispatches on the issue to London between January and April 1920, the same months during which *The Globe's* campaign for the Armenians was in full swing. The government demanded to be properly informed by the British concerning the Turkish Treaty and called for the establishment of an Armenian nation. Most interesting is a five page letter sent by Newton Rowell to the British detailing the Canadian government's position on the issue on February 20, 1920, which included the telling assertion:

[T]he Canadian people and the Canadian Government have justifiably assumed that in the negotiations of the Turkish Treaty Turkish rule over European territory would cease and that the Armenian provinces in Turkey would be completely removed from Turkish rule [...] Broadly speaking, Canadian opinion is firmly convinced that the Turk has proved himself unfit either to rule over other people or to be trusted with any power that might seriously menace the destinies of other states and that Canadian opinion would be clearly and justifiably shocked by any proposal to again subject any portion of Armenia to Turkish rule. Although the Canadian Government has already drawn the attention of His Majesty's Government to the public opinion in Canada on this question, the undersigned suggests that the Canadian Government should place itself on record as absolutely opposed to the return of any of the Armenian provinces of Turkey to Turkish rule and that this view should be communicated at once to His Majesty's Government⁵.

Through its stance on Armenia, the Union government

The Globe, December 30, 1920, p. 8. This is a picture of the "Canadian Hospital," which was built in Constantinople in the summer of 1920 through the money collected by *The Globe's* phenomenal fundraising campaign that year.

confirmed Canada's autonomous post-war status in foreign relations, and simultaneously satisfied a sympathetic segment of its electorate. However, this was also a time when the Union government's grasp on power was tenuous. Furthermore, isolationist sentiment was growing throughout Canada and Ottawa was trying to distance itself from further European entanglements. As interest waned in Canada, so did the requests for information from the British. Sporadic efforts were made to lobby the Canadian government after 1920 as well, but were not nearly as successful.

A Canadian Mandate for Armenia

Canada emerged from the war with an increased sense of nationhood and the ability to apply greater international leverage. In this environment, when it became less likely that the Americans would assume any League of Nations mandate for Armenia, several prominent Canadian and British individuals wondered whether Canada might undertake the mandate instead. Some Canadian and British media outlets referred to an article written by Henry F. Angus published in the Canadian scholarly journal *The University Magazine* in February 1920. Angus suggests in the article that Canada should take the mandate if the United States refused to do so since this would bolster Canada's international reputation⁶. However, as mentioned, the mandate story began losing its appeal in Canada by April 1920, even though calls for Canada to take the mandate continued for at least another year.

The history of the stillborn Canadian mandate and the Anglo-Canadian communication regarding Armenia's future offers an interesting, and forgotten, chapter in Canadian foreign affairs. More importantly, it highlights a seemingly ubiquitous problem regarding genocide: the difficulty of merging political morality and practicality. The moral fortitude required to stop mass atrocities from seemingly genuine Western nations is more often dependant on the attention span of a fickle audience, rather than on any pervasive ethical concerns to help our fellow man. The ongoing atrocities in Darfur offer a sobering reminder of this fact.

Conclusion

The massive Canadian post-war interest in the Armenians was a short lived phenomenon. By the summer of 1920, *The Globe's* campaign received only limited support, religious groups

no longer pursued their lobbying campaign, and the Canadian government ceased its communication with Britain on the issue. Nevertheless, various associations and individuals in Canada continued to be interested in the fate of the Armenians. In 1923, the ARAC embarked on a project which became known as "the noble experiment:" the care of over one hundred Armenian orphans who were brought to Canada and settled on a farm in Georgetown, Ontario⁷.

The failure to prepare the Canadian public for more sustained protest activities on behalf of the Armenians and initiate a discussion of a more meaningful Canadian role offers a practical perspective to consider the reaction to more recent humanitarian crises. This is especially relevant when considering the mass murder, referred to as genocide by many, currently occurring in Darfur. Canadian efforts to help Darfur may be well-intentioned, but lack what would probably be among the most useful tools in its arsenal: establishing the political and public will in Canada to send the Canadian Forces to the region to help stop the slaughter, and to divest from Canadian investments in the Sudan. Both can be achieved by sensitising Canadians to the fact that preventing genocide is imperative, and achievable. Canadians are proud of the fact that they have not shirked from their international responsibilities in the past. It is hoped that the knowledge of the sincere efforts undertaken by the Canadian people and government towards the Armenian people almost a century ago, and the lessons learned by examining the reasons behind the failure to secure more help at the time, may help broaden the Canadian perspective regarding genocide and mass murder in the future.

References

1. This article is a summary of my recently completed Master's thesis entitled "Canada's Moral Mandate for Armenia: Sparking Humanitarian and Political Interest, 1880-1923." M. A. thesis: Concordia University, 2007.
2. Some of the best sources that document the massacre and subsequent genocide of Armenians in 1894-97, 1909, and after 1915, and that detail the intent of the genocidal Ottoman regime, include the following: Akçam, Taner. *A Shameful Act: The Armenian Genocide and the Question of Turkish Responsibility*. New York: Metropolitan Books, 2006; Dadrian, Vahakn. *The History of the Armenian Genocide*. New York: Bergahn Books, 1995. Walker, Christopher J. *Armenia: The Survival of a Nation*. London: Croom Helm Ltd., 1980.
3. On September 29, 1922, the *Toronto Daily Star* announced that the ARAC had already raised \$851,715 since 1916, not including shipments of grain and clothing, and was being restructured to collect an additional \$200,000 for Armenian relief.
4. The best source for the story of the failed American mandate for Armenia is written by Gidney, James B. *A Mandate for Armenia*. Oberlin: Kent State University Press, 1967.
5. *Confidential Cabinet Papers Relating to the Turkish Treaty*, Library and Archives Canada (LAC), RG25 A-3-a, vol. 1265, file 1920-463, February 20, 1920. Cited in Adjemian, "Canada's Moral Mandate for Armenia," p. 54.
6. Angus, H. F. "Next for Duty." *The University Magazine* 19:1, February 1920: 24-30.
7. A book written by one of these orphans years later details some of their experiences. Apramian, J. *The Georgetown Boys*. Winona, Ontario: The Georgetown Boys' Association, 1976.

The New York Times

MILLION ARMENIANS KILLED OR IN EXILE POLICY OF EXTERMINATION

December 15, 1915

In a statement issued yesterday from the offices of the American Committee for Armenian and Syrian Relief at 70 Fifth Avenue, further atrocities committed by Turks upon Armenian Christians were detailed and additional evidence was given to support Lord Bryce's assertion that the massacres are the results of a deliberate plan of the Turkish government to "get rid of the Armenian question," as Abdul Hamid once said, by getting "rid of the Armenians."

Professor Samuel T. Dutton, Secretary of the committee said:

"According to all the best evidence which the American Committee has received, it is probably well within the truth to say that of the 2 million Armenians in Turkey a year ago, at least 1 million have been killed or forced into Islam, or compelled to flee the country, or have died upon the way to exile, or are now up on the road to the deserts of Northern Arabia, or are already there. The number of victims is constantly increasing. Surely there can be no greater need of immediate help, even in these troublous times, than the desperate need of the Armenian refugees. The American Committee has already done much in collecting and sending funds, as has also the English Committee, but there is still the direst need of generous contributions. All contributions should be sent to Charles R. Crane, Treasurer, 70 Fifth Avenue."

Walter H. Mallory, Executive Secretary of the American Committee, said that the committee was in close touch with the

Lord Mayor's committee of London and that "daily authentic reports of almost unbelievable atrocities" were received. In the statement made public there was an excerpt from a letter received by the American Committee from the English committee, which read:

"The committee knows that there are 180,000 refugees still in the Caucasus besides 30,000 who have died there, and 70,000 who have returned to parts of Turkey and Persia".

A large part of the statement is taken up with a letter received by the American Committee from a missionary stationed in Konia. In part, the letter read:

"Soon after the great deportation that preceded the arrival of the new Vali, Miss C. and I drove out to Kachin Han, the first station of the railroad toward Eregli. Just to follow the crowd, as a large number had been driven off on foot with the expectation of taking the railroad later on. Kachin Han is about three hours from here by carriage, and even so near to Konia as this we found about one hundred people, sitting and lying about the station in utter desolation. They had been there three days: most of them had eaten up all the provisions they had and looked haggard and emaciated, veritable famine victims such as one sees in pictures of a scene in India.

"The train from Konia arrived while we were there, and the greater number of the of the people dragged themselves to the cars in an effort to get on board, but were pushed back by the gendarmes, partly because they had no tickets and partly because there was no room: so the poor people were forced to turn back.

ARMENIAN WOMEN PUT UP FOR AUCTION

The New York Times
September 29, 1915

Refugee Tells of the Fate of Those in Turkish Hands

Speaking yesterday, his remarks being based on the authenticated data in his possession, Professor Dutton said he does not believe anything had happened in many centuries so terrible as is the studied and systematized effort on the part of a political coterie in Turkey - the Young Turks, led by Enver Pasha - to exterminate a whole race of people. The whole plan involves the wiping out of the Armenians.

Only a day or two ago, added Professor Dutton, a young girl who left Turkey on Aug 18 called here to see him. She told of the fate of the 100 girls who were attending a mission school in Anatolia. These girls, who were of course Armenians, were divided into groups and those that were the best looking in the opinion of the Turkish officers were taken over by those officers. Those considered not quite so good looking were given over to the soldiers, while those still less attractive were put up for sale to the highest bidders.

Several Americans who have been in Turkey for many years have arrived here within the last few days. They all testify to the truthfulness of the reports that have come out of Turkey concerning the treatment of the Armenians, but in every instance they beg that their names be not used for fear that what they have said will find its way back to Turkey and friends or relatives they left behind will be punished by the Turks in retaliation.

Copies of two letters, in which the writers tell of the fate that is being meted out to the Armenians, were given to The Times yesterday by a man in close touch with Armenian conditions.

In one of these letters the writer among other things says:

In Urtab, Tukh, and about twenty other Armenian villages on the lake the entire population was found to have been massacred by the Turks - not a single living soul was found in these villages, which were now given over to howling dogs, while large numbers of corpses have been washed ashore from the lake and the rivers.

These corpses, which were ascertained to be all of males, were terribly mutilated, but nothing was discovered as to the whereabouts of women and children. By sunset of July 20 the Armenians captured the heights of Kerkur. When they reached the summit the town of Bitlis presented to their disap-

pointed gaze a sheet of flames, and they knew that the worst had happened. Some female refugees, who managed to escape the Turkish cordon, have since related the story of fiendish massacres in the town and the wholesale deportation of women and children.

To a well known minister of the Armenian Church there came out of Turkey, by some mysterious underground route, a letter which is described as of "undoubted trustworthiness" Excerpts from their letter follow:

Armenia without the Armenians - such is the plan of the Ottoman Government, which has already begun to install Moslem families in the homes and property of the Armenians.

1,500,000 ARMENIANS STARVE

The New York Times
September 5, 1915

Relief Committee Asks Aid for Victims of Turkish Decrees

The American Armenian Relief Fund Committee has received two letters from Constantinople describing the horrors to which the Armenian Christians in Turkey are being subjected. One letter, dated June 15, says in part:

"The Turkish Government is executing today the plan of scattering the Armenians of the Armenian provinces, profiting from the troubles of the European powers and from the acquiescence of Germany and Austria."

"These people are being removed without any of their goods and chattels, and to places where the climate is totally unsuited to them. They are left without shelter, without food, and without clothing, depending only upon the morsels of bread which the Government will throw before them, a Government which is unable even to feed its own troops."

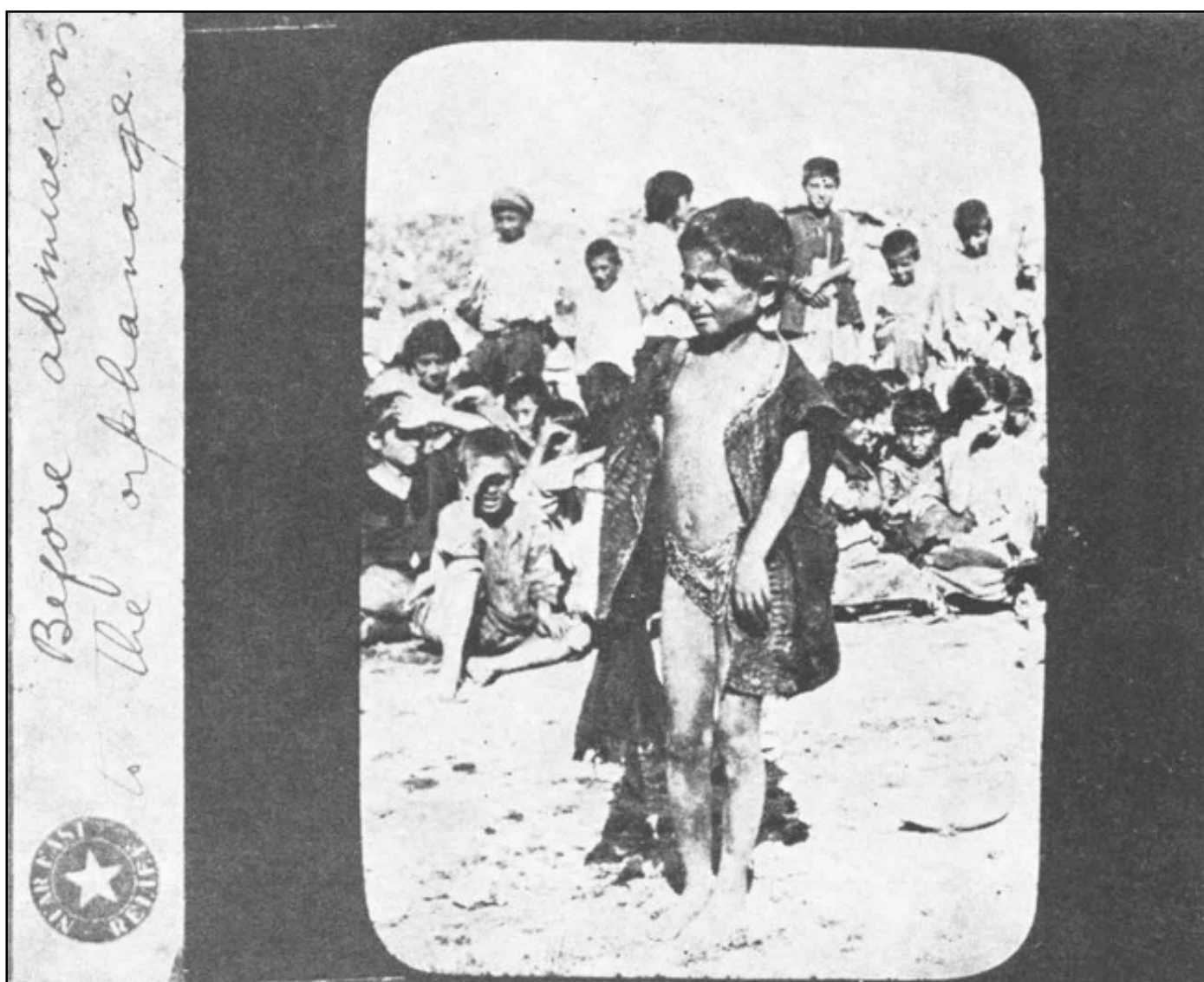
"It is impossible to read or to hear, without shedding tears,

even the meager details of these deportations. Most of the families have traveled on foot, old men and children have died on the way, young women in child-birth have been left on mountain passes, and at least ten deaths a day are recorded among them even in their place of exile victims of hunger and sickness."

The second letter, dated July 12 says:

"The condition of the Armenians is extremely aggravated since my last letter. It is not the Armenian population of Cilicia only which has been deported wholesale and exiled to the deserts. Armenian communities from all the provinces of Armenia, from Erzerum, Trebizond, Sivas, Harput, Bitlis, Van, and Diarbekir, also from Samsun, Caesarea and Urfa - a population of 1,500,000 are marching today, the stick of forced pilgrimage in hand, toward the Mesopotamian wilderness, to live among Arabian and Kurdish savage tribes. Very few of them will be able to reach the spots designated for their exile, and those who do will perish from starvation, if no immediate relief reaches them."

Near East Relief and the Armenian Genocide

Near East Relief was the name of the American charity specifically organized in response to the Armenian Genocide. At the urging of Ambassador Henry Morgenthau, Sr. to prevent the complete destruction of the Armenian population, the US government took a number of steps. Among them was the effort to send humanitarian relief.

The Department of State quietly turned to the American Board of Commissioners of Foreign Missions to begin an emergency drive for the collection of funds. Under the leadership of James L. Barton and Cleveland H. Dodge, the American Committee for Armenian and Syrian Relief was founded in 1915. The Committee enjoyed the ardent support of President Woodrow Wilson.

Through public rallies, church collections, and with the assistance of charitable organizations and foundations, the Committee raised millions in its campaigns to save "the starving Armenians." The Committee was able to deliver funds through the American Embassy in Constantinople which relied upon the

missionaries and its consuls to distribute the aid. While the U.S. entry into war against Germany and Turkey in April 1917 disrupted this critical lifeline, the Committee widened its scope of activities at the end of the war also to include Russian Armenia where hundreds of thousands had taken refuge. Renamed the American Committee for Relief in the Near East in 1918, it was incorporated by an act of Congress in 1919 as Near East Relief (NER).

Between 1915 and 1930, when it ended operations, NER administered \$117,000,000 of assistance. It delivered food, clothing, and materials for shelter by the shipload from America. It set up refugee camps, clinics, hospitals, orphanages, and centers for vocational training. NER is credited with having cared for 132,000 Armenian orphans scattered across the region from Tbilisi and Yerevan to Constantinople, Beirut, Damascus, and Jerusalem. Near East Relief was an act of philanthropy, which in the words of the American historian Howard M. Sachar, "quite literally kept an entire nation alive."

«Les faits les plus horribles de l'histoire»

Les pages qui suivent sont la traduction d'un article que M. Henri Morgenthau, ancien Ambassadeur des États-Unis à Constantinople, a publié dans le numéro de mars 1918 de la revue américaine The Red Cross Magazine.

Peu de nations ont souffert autant que l'Arménie. Les atrocités dont elle a été victime ont été si terribles et si continues que le nom même d'Arménie est devenu pour la plupart d'entre nous le synonyme de martyre. Ses souffrances dans le présent cataclysme ont dépassé toutes celles relatées dans l'Histoire du monde. Aucune des plus effroyables horreurs qui ont été perpétrées dans les diverses zones de la guerre actuelle ne peut être comparée avec celles qui furent le lot tragique des Arméniens. Mon but est d'exposer dans cet article la question arménienne et de brièvement établir les raisons pour lesquelles le gouvernement turc actuel a eu le dessein d'anéantir cette nation pacifique, industrielle, inoffensive et intelligente, et de faire connaître la méthode adoptée par les autorités ottomanes pour leur oeuvre d'extermination.

Quoique privés de leur indépendance politique, les Arméniens ne furent jamais absorbés par leurs conquérants turcs. Ils restèrent toujours attachés avec ténacité à leurs traditions de race, à leur religion, à leur langue et à leur idéal. Leur antique histoire, qui embrasse des époques contemporaines de celles des Assyriens, des Babyloniens, des Mèdes et des Parthes, est encore pour eux une source de fierté, et leur religion - le christianisme - est et a toujours été la plus grande force morale qui les a soutenus et fortifiés contre toutes les attaques des hordes nombreuses venues du centre de l'Asie et qui ont traversé leur territoire dans leur marche sur l'Europe.

Le succès de la révolution des Jeunes-Turcs en 1908, qui amena la déposition du sultan Abdul-Hamid, fut salué par le monde entier comme l'aurore d'une ère nouvelle pour la Turquie. Tout le monde se réjouit de voir un gouvernement moderne de progrès remplacer le régime détesté du tyran Abdul-Hamid. Et ce furent les Arméniens qui s'en réjouirent le plus. Immédiatement ils prêtèrent leur concours au nouveau parti qui promettait des droits égaux à tous les citoyens sous un gouvernement constitutionnel. L'espace me manque ici pour m'étendre sur la terrible déception que causèrent les actes du nouveau gouvernement, après les si grandes espérances qu'il avait fait concevoir. Les massacres d'Adana en 1909, la prompte manifestation d'un esprit de domination et l'attitude chauvine prise par les Jeunes-Turcs firent évanouir toutes les illusions des Arméniens et les convainquirent bientôt que les mêmes anciennes pratiques entre conquérants et races conquises allaient de nouveau être mises en vigueur. Leur rêve, depuis si longtemps caressé, de liberté et d'égalité, fut loin de se réaliser. Le traitement qui leur fut appliqué devint si intolérable, en 1913, qu'ils firent appel aux Gouvernements européens pour leur porter secours. Après de longs mois de négociations, on arriva à un arrangement en vertu duquel la Porte acceptait la nomination de deux Inspecteurs européens qui devaient avoir pleins pouvoirs dans les six vilayets arméniens. MM. Hoff et Vestenenk, le premier Norvégien, le second Hollandais, furent désignés. Ils vinrent à Constantinople pour y prendre des instructions et à peine étaient-ils installés que la guerre éclata ; le gouvernement turc les renvoya immédiatement et leur enjoignit de quitter le pays.

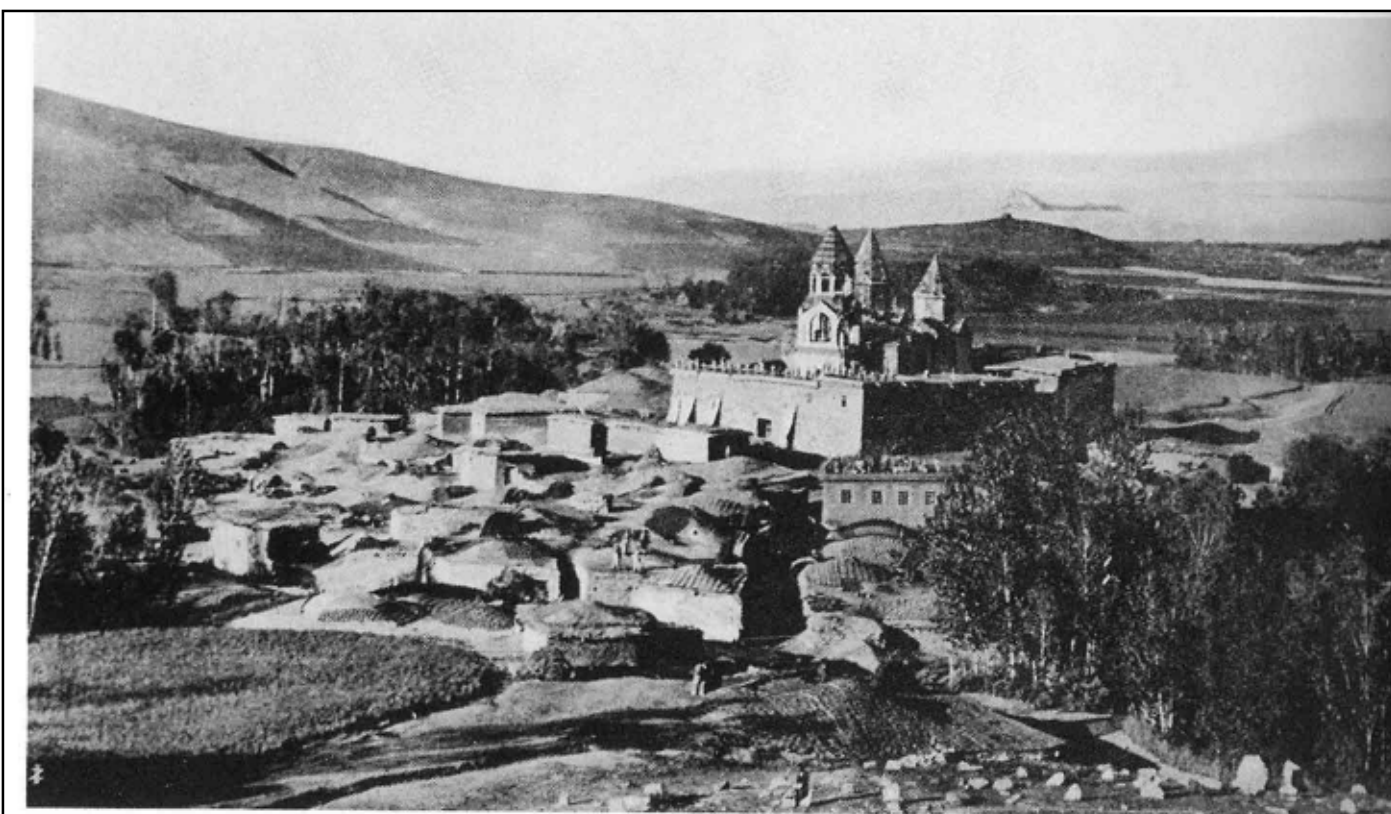
Les mois d'août, de septembre et d'octobre 1914, – la Turquie étant encore neutre, – furent une époque qui constitue

un tournant important dans l'histoire de la Turquie. Les Turcs se hâtèrent de procéder à la mobilisation, abrogèrent les Capitulations régissant les étrangers, abolirent les services postaux étrangers, augmentèrent leurs droits de douane et, d'une façon générale, dans tous les domaines, profitèrent pour prendre avantage du fait que les Grandes Puissances étaient en guerre les unes contre les autres. Le succès qu'ils obtinrent en empêchant les Alliés de franchir les Dardanelles, leur fit prendre des airs de conquérants et les pénétra de l'espoir de redevenir une Puissance dans le monde.

Les conditions dans lesquelles la guerre se déroulait donnaient au Gouvernement turc l'occasion depuis longtemps attendue de sévir contre les Arméniens. Dès les tout premiers jours des hostilités, il manda quelques notables arméniens et leur notifia que si un Arménien donnait la moindre assistance aux Russes, quand ceux-ci envahiraient la Turquie, on ne s'arrêterait pas à des enquêtes, mais qu'on sévirait pour ce fait contre la nation tout entière. Au printemps 1914, les Turcs commencèrent à mettre à exécution leur plan de destruction de la race arménienne. Ils blâmaient leurs ancêtres d'avoir négligé de détruire les races chrétiennes ou de les forcer à se convertir à l'islamisme dès les premiers temps qu'ils les avaient subjuguées. Maintenant que quatre des Grandes Puissances étaient en guerre contre eux et que les deux autres étaient leurs alliées, ils jugèrent le moment opportun de réparer l'erreur commise au XVe siècle. Ils se disaient qu'une fois leur projet exécuté, les Grandes Puissances se trouveraient devant un fait accompli et que leur crime serait absous, comme précédemment pour les massacres de 1895-96 au sujet desquels les Grandes Puissances n'avaient même pas adressé une réprimande au sultan.

Ils avaient enrôlé tous les Arméniens aptes au service militaire, mais sans toutefois leur donner d'armes ; ils les employaient seulement à la construction des routes et à d'autres travaux similaires. Alors, sous prétexte de rechercher les armes dans les habitations, ils pillèrent les villages. Sous forme de réquisition, ils enlevèrent aux Arméniens, sans les indemniser, tout ce qui pouvait être utile à leurs armées. Ils exigèrent aussi d'eux des contributions exorbitantes au profit du Comité de la Défense Nationale.

La dernière et la plus cruelle mesure prise contre les Arméniens fut la déportation en masse de toute la population, arrachée à ses foyers et envoyée en exil dans les déserts, avec toutes les horreurs commises en cours de route. Aucune disposition n'avait été prise pour le transport de ces déportés, ni pour leur nourriture. Ces malheureux, parmi lesquels se trouvaient des hommes cultivés, des femmes de condition élevée, eurent à marcher à pied, exposés aux agressions de bandes de criminels spécialement organisées dans ce but. Les maisons furent littéralement saccagées ; les membres d'une même famille étaient séparés et dispersés ; les hommes tués, les femmes et les jeunes filles violées sur les routes ou emmenées dans les harems. Les enfants étaient jetés dans les rivières ou vendus à des étrangers par leurs mères elles-mêmes pour les sauver de la mort par la faim. *Les faits relatés dans les rapports reçus par l'Ambassade de témoins oculaires absolument dignes de foi dépassent les plus bestiales et les plus diaboliques cruautés perpétrées ou imaginées dans l'histoire du monde.* Les autorités turques avaient arrêté toutes communications entre les provinces et la capitale dans le naïf espoir qu'elles pourraient ainsi commettre ces crimes avant que rien ne pût en transpirer dans les pays étrangers. Mais des informations filtrèrent par le

Վան, Ռշտունիք (Կէվաշ) գաւառ, Նարեկ վանքի-գիղիկն տեսքը Բարաւ-արեւմուտքէն (նկ. 1900-ական թթ.)
Van, région de Rchtounik (Gevascd), vue Sud-Ouest du village et du monastère de Narek (photo ~ 1900)
Van, region of Rshtoonik (Gevascd), the Village-Monastery of Narek, South Western view (photo early 1900s)

Վան, Ռշտունիք (Կէվաշ) գաւառ, Նարեկ վանքի տեղը կառուցուած մզկիթ (նկ. 2004 թ. Ս. Կարապետեան)
Van, région de Rchtounik (Gevascd), mosquée érigée sur l'emplacement du monastère de Narek (photo 2004, S. Karapetian)
Van, region of Rshtoonik (Gevascd), Mosque built on the site of destroyed Narek Monastery (photo 2004, S. Karapetian)

canal des consuls, des missionnaires, des voyageurs étrangers et même des Turcs. Nous apprîmes bientôt que des ordres avaient été donnés aux Gouverneurs des provinces d'exiler toute la population arménienne qui se trouvait dans leurs circonscriptions, sans distinction d'âge ni de sexe. Les fonctionnaires locaux, à peu d'exceptions près, exécutèrent ponctuellement ces instructions. Tous les hommes valides avaient été enrôlés dans l'armée ou désarmés. Le reste, vieillards, femmes et enfants, furent soumis aux plus cruels et aux plus épouvantables traitements.

J'eus l'occasion, afin de pouvoir soigneusement relater les faits, de prendre des renseignements ponctuellement précis sur les rapports qui m'étaient faits des massacres par des témoins oculaires. Ces rapports contenaient des récits de réfugiés de toutes classes, de missionnaires chrétiens et d'autres témoins. Réunis ensemble, ils constituent un compte rendu de certaines phases des massacres qui ne peut être mis en doute et qui est la condamnation de ces assassins bestiaux par le monde entier. Un grand nombre de faits que j'ai réunis ont déjà été publiés dans le beau livre si fortement documenté qu'a fait paraître le vicomte Bryce. Je n'ai l'espace ici que d'y puiser et de reproduire un seul document. Chose étrange à dire, ce rapport m'a été fait par un missionnaire allemand. Il m'a été fait personnellement à moi-même et mis sur le papier à l'Ambassade même :

« Bien souvent nous ne savions où nous abriter nous-mêmes; nous étions entourés de tous côtés de voisins capables de nous fusiller par les fenêtres; pendant la nuit c'était bien pis. La nurse malade et moi nous nous couchions sur le plancher pour être à l'abri des coups de feu. Les murs de l'orphelinat étaient troués de coups de canon. Je fus obligé de laisser les orphelins tout seuls. Vint alors un ordre du Gouvernement de lui livrer tous ceux qui se trouvaient dans notre établissement, petits ou grands. Toutes mes requêtes et toutes mes plaintes furent sans résultat. On me donnait l'assurance, sur parole d'honneur, qu'on aurait soin d'eux et qu'on les enverrait à Ourfa. J'allai alors m'adresser au Mutessarif. Il se tenait, comme un commandant en chef, à côté d'un canon. Il ne voulut même pas m'écouter; il était devenu un véritable monstre. Comme je le suppliais au moins d'épargner les enfants, il me répliqua : « Vous ne pouvez pourtant vouloir que des enfants arméniens restent seuls au milieu des Mahométans! Il faut qu'ils partent avec les leurs. » Il nous permit seulement de garder trois filles comme servantes.

« Ce fut cet après-midi-là que je reçus les premiers rapports des événements terribles qui se passaient, mais je n'y ajoutai pas entièrement foi. Quelques meuniers et boulangers, dont les services étaient nécessaires au Gouvernement, étaient restés et ce sont eux qui reçurent les premières nouvelles. Les hommes, disait-on, avaient été tous liés et fusillés en dehors des murs de la ville. Les femmes et les enfants avaient été emmenés dans les villages des environs, mis par centaines dans les maisons, et là ou brûlés vifs ou précipités dans les rivières. (Nos bâtiments se trouvant dans le quartier principal de la ville, nous en eûmes les nouvelles promptement). Un peu plus tard on put voir passer des femmes et des enfants ensanglantés et tout en pleurs... Qui peut décrire pareil spectacle? Ajoutez à cela la vue des maisons incendiées et l'odeur des cadavres brûlés.

« Dans l'espace d'une semaine l'oeuvre était à peu près accomplie. Les officiers maintenant se vantaient de leurs exploits et d'avoir réussi à exterminer tout le peuple arménien. Trois semaines après, quand nous avons quitté Mouch, les villages brûlaient encore. Rien de ce qui appartenait aux Arméniens, ni dans la ville, ni dans les villages, ne devait subsister.

« Dans Mouch seulement, il y avait 25.000 Arméniens ; en outre, autour de Mouch, il y avait 300 villages largement peuplés d'Arméniens.

« Nous partîmes pour Mezreh. Les soldats qui nous

accompagnaient nous montraient avec orgueil, *où, comment et combien* de femmes et d'enfants ils avaient tués.

« Nous vîmes avec plaisir, en arrivant à Kharpout, que les orphelinats étaient remplis d'enfants. C'est cependant tout ce qu'on pourrait en dire. Mamouret-ul-Aziz était devenu le cimetière des Arméniens; tous les Arméniens des différents vilayets furent envoyés là, et ceux qui n'avaient pas péri en route vinrent là pour y trouver leur tombe.

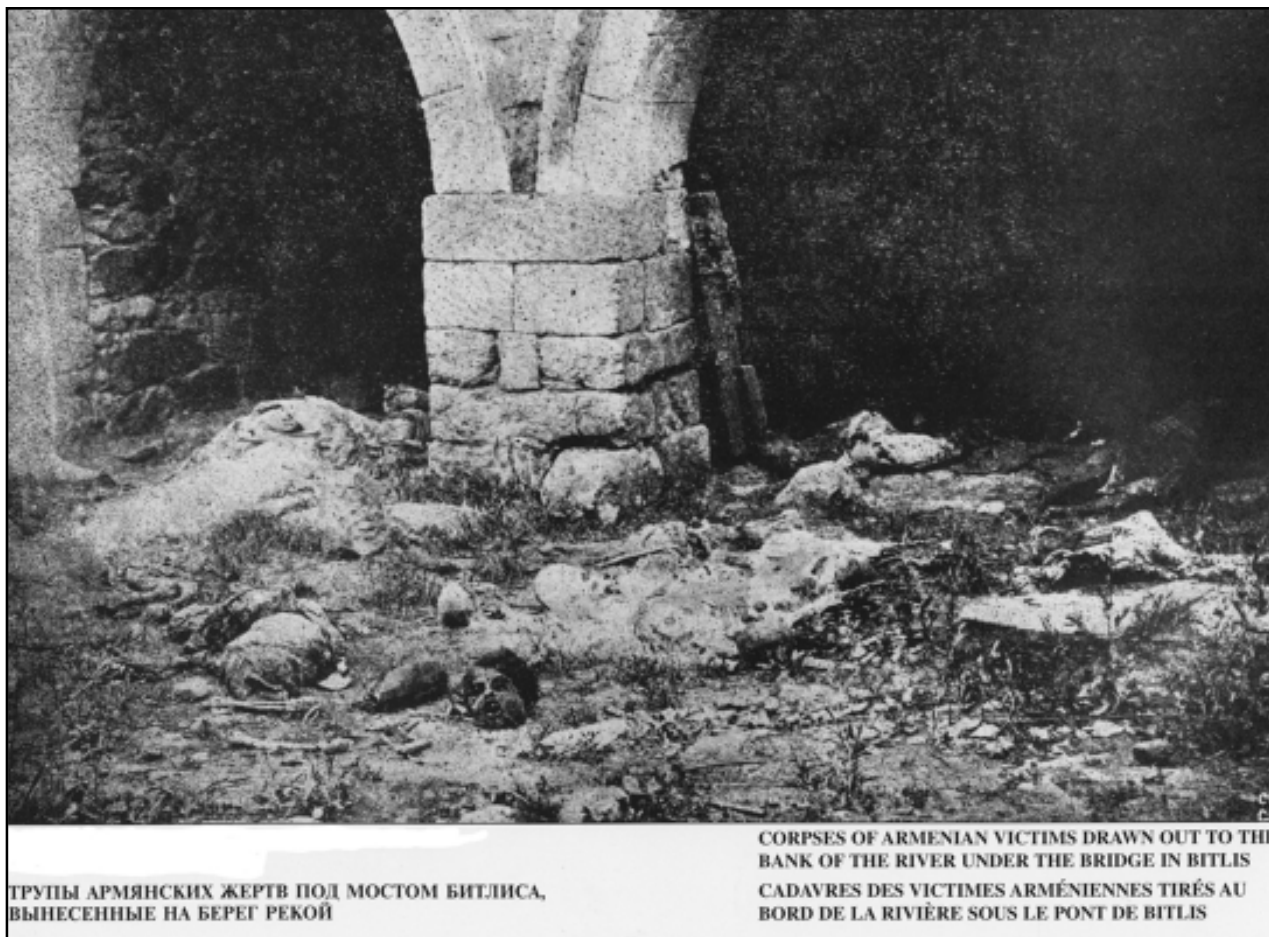
« Une autre chose terrible à Mamouret-ul-Aziz, ce furent les tortures qu'y subirent les Arméniens pendant deux mois, et ce sont surtout les familles aisées qui y furent traitées avec cette sauvagerie; des pieds, des mains, des membres déchirés étaient cloués sur des planches. On arrachait aux victimes les doigts et les ongles, la barbe et les sourcils; on les ferrait à clous comme des chevaux; d'autres étaient pendus dans les latrines les pieds en l'air et la tête en bas...

« Ah ! combien on voudrait que tout cela ne fût pas vrai ! Afin que la population du dehors n'entendît pas les cris d'agonie des victimes, des hommes se tenaient autour des prisons où ces atrocités étaient perpétrées et battaient du tambour ou faisaient retentir des sifflets.

«Le 1er juillet 2.000 personnes furent expédiées de Kharpout. C'étaient des soldats et l'on disait qu'ils allaient construire des routes. La population était effrayée. Sur ce, le vali fit venir le missionnaire allemand, M... et le pria de tranquilliser la population, lui disant qu'il était désolé qu'elle eût de pareilles craintes, etc., etc. Les hommes étaient à peine en marche depuis un jour qu'ils furent mis à mort dans le défilé d'une montagne. Ils avaient été attachés les uns aux autres et lorsque les Kurdes et les soldats se présentèrent pour les tuer coups de fusil, quelques-uns réussirent à s'échapper dans la nuit. Le jour suivant 2.000 autres furent envoyés dans la direction de Diarbékir. Parmi ces déportés se trouvaient plusieurs de nos orphelins (garçons) qui avaient été occupés toute l'année à des travaux pour le compte du Gouvernement. Les femmes mêmes des Kurdes venaient avec des couteaux pour massacrer les Arméniens. Quelques-uns réussirent à s'enfuir. Quand le Gouvernement apprit que quelques-uns s'étaient échappés, il laissa sans aucune nourriture pendant deux jours ceux qui étaient destinés à être déportés, afin qu'ils fussent trop faibles pour pouvoir prendre la fuite.

« Tous les Arméniens catholiques de haut rang furent assassinés en même temps que leur archevêque. Jusqu'alors il ne restait qu'un nombre de négociants dont le Gouvernement a besoin et que, pour ce motif, il n'a pas encore déportés ; maintenant eux aussi reçurent l'ordre de partir et furent assassinés. »

Comme, par le grand nombre des victimes ainsi que par les procédés employés, ce massacre des Arméniens a été le plus horrible de tous ceux rapportés dans l'histoire, on s'est souvent demandé combien d'Arméniens ont péri soit par le feu, soit par la faim et les mauvais traitements, combien furent misérablement déportés. A la suite de l'important recueil de documents de Lord Bryce, se trouve un résumé très complet des faits. La population totale arménienne de l'Empire ottoman en 1912, y est évaluée entre 1.600.000 et 2.000.000. De ce nombre 182.000 se réfugièrent dans le Caucase russe et 4.200 en Egypte. Il y en a encore 150.000 à Constantinople. A ces chiffres, il faut ajouter le nombre relativement petit des survivants qui se cachent et sont disséminés dans les provinces éloignées. Nous devons donc conclure qu'un million d'Arméniens ont été arrachés de leurs foyers des paisibles villages et des villes populeuses de l'Asie Mineure. Le nombre des massacrés va de 600.000 à 800.000. Tout ce qui a survécu se trouve dans le plus pitoyable état, totalement dépourvu des choses les plus indispensables à la vie et tend des mains suppliantes vers ses frères chrétiens d'Amérique.

ГРУППЫ АРМЯНСКИХ ЖЕРТВ ПОД МОСТОМ БИТЛИСА, ВЫНЕСЕННЫЕ НА БЕРЕГ РЕКОЙ

CORPSES OF ARMENIAN VICTIMS DRAWN OUT TO THE BANK OF THE RIVER UNDER THE BRIDGE IN BITLIS
CADAVRES DES VICTIMES ARMÉNIENNES TIRÉS AU BORD DE LA RIVIÈRE SOUS LE PONT DE BITLIS

Nous avons maintenant à traiter un sujet d'un intérêt douloureux. Dans quelle mesure le Gouvernement allemand est-il responsable des massacres et des déportations des Arméniens? *Laissez-moi dire de la façon la plus formelle que le Gouvernement allemand aurait pu les empêcher.* Tous mes efforts les plus énergiques et répétés pour éveiller l'intérêt de l'ambassadeur d'Allemagne, feu le baron Wangenheim, en faveur des Arméniens, furent vains. Dans les diverses entrevues que j'eues avec lui, j'ai essayé de le convaincre que le monde entier rendrait l'Allemagne moralement responsable des crimes commis par son alliée. J'ai fortement insisté en lui disant que, même au point de vue économique, il n'était pas de l'intérêt de l'Allemagne que les Turcs anéantissent l'élément le plus important du pays et qu'il s'en suivrait la ruine économique de l'Empire turc lui-même ; qu'ainsi, dans le cas où l'Allemagne deviendrait un jour maîtresse de la Turquie, elle ne trouverait plus qu'une coquille vide. Et quand je me suis aperçu que mes arguments étaient sans poids, j'ai suggéré à mon Gouvernement de faire pression auprès du département des Affaires Etrangères à Berlin, afin que des instructions fussent données à son Ambassadeur à Constantinople pour faire cesser les atrocités. Le seul résultat obtenu fut une note envoyée par l'Ambassade d'Allemagne à la Porte, protestant contre les horreurs commises par les Turcs. Le but de cette note était simplement de décharger le Gouvernement allemand de toute responsabilité. Pratiquement elle ne devait avoir aucun effet. Il n'y a pas le moindre doute dans mon esprit que les Allemands auraient pu arrêter ces horreurs dès le début.

L'œuvre de la Croix Rouge en Turquie a été des plus efficaces. Elle n'a été limitée que par les fonds mis à sa disposition. Pendant que j'étais encore en Turquie, notre organisation nationale, indépendamment des fonds qu'elle nous fournissait pour accomplir nos travaux, nous envoya une grande quantité de médicaments et d'effets d'habillement de toutes

sortes. Comme maintenant il y a peu de blessés à soigner, la Croix Rouge, en Turquie, peut consacrer tous ses efforts à secourir les civils en détresse, y compris les réfugiés arméniens. La Croix Rouge américaine a, à ce jour, employé 1.800.000 dollars en secours en Syrie et en Arménie.

On ne peut encore formuler une solution définitive pour le problème arménien. Une seule chose est bien certaine, c'est que les Arméniens doivent être délivrés du joug turc.

Je serais surpris si 400.000.000 de chrétiens, qui constituent les Etats d'Europe et d'Amérique, allaient une fois encore pardonner toutes ces atrocités commises par le Gouvernement turc. Vont-ils, comme l'Allemagne, prendre la main ensanglantée du Turc, lui pardonner et le décorer comme a fait Guillaume qui lui décerna ses plus hauts ordres honorifiques ? Les actes de terreur - les cruelles tortures - la réclusion des femmes dans les harems-les viols de jeunes filles innocentes - les ventes de beaucoup d'entre elles au prix de quatre francs - l'assassinat de centaines de milliers d'êtres et la déportation dans les déserts d'autres centaines de milliers qui ont péri de faim - la destruction de centaines de villages et de villes - l'exécution de ce plan diabolique et prémédité d'exterminer les chrétiens, Arméniens, Grecs et Syriens de Turquie - tous ces crimes resteront-ils impunis ? Permettrons-nous aux Turcs, que dis-je, les encouragerons-nous par notre lâcheté à continuer à traiter les chrétiens sous leur domination comme des « chiens mécréants » ? Ou au contraire ne ferons-nous pas tout le nécessaire sans retard pour délivrer à jamais des griffes des Turcs les survivants de ces beaux peuples chrétiens, anciens et civilisés?

HENRI MORGENTHAU

Titre original : «The Greatest Horror in History»
Publié dans le *Red Cross Magazine* de mars 1918.

Le génocide arménien dans les Archives allemandes

D'après le photographe Armin Wegner, deux garçons arméniens morts de privations

Consulat impérial d'Allemagne *Erzeroum, le 28 juillet 1915*

Comme j'ai déjà eu l'honneur d'en faire part à Votre Excellence dans mon rapport du 9 courant, nous avons malheureusement ressenti, ces derniers temps, l'influence d'un gouvernement parallèle.

Indépendamment de cela, le commandant en chef de la IIIe armée, Mahmoud Kamil Pacha, qui a transféré ici son quartier général, s'est immiscé très brutalement dans le gouvernement du vilayet.

Jusqu'à présent, les Arméniens d'Erzeroum, contrairement à ceux des autres villes, ont été traités avec une certaine bienveillance. Par exemple, le gouvernement a mis à la disposition d'un grand nombre de familles sans ressources des charrettes à boeufs pour aller jusqu'à Erzindjan et Sivas. De plus, le vali a autorisé les malades, les familles sans soutien masculin et les femmes seules à rester à Erzeroum.

Ces mesures humaines, que j'ai moi-même encouragées, ont brusquement cessé sous quelque influence du Comité. Toujours est-il qu'à présent, Mahmoud Kamil Pacha a ordonné l'expulsion immédiate de tous les Arméniens, sans aucune exception.

On a repris aux femmes et aux malades qui étaient restés dans la ville les permis de séjour qui leur avaient déjà été distribués, et on les a envoyés sur les routes — au-devant d'une

mort certaine.

Tout cela s'est passé pendant que le vali et moi-même étions à Erzindjan.

J'ai l'impression que le vali d'Erzeroum, Tahsin Bey, qui semble avoir une attitude un peu plus humaine que les autres vis-à-vis de la question arménienne, est impuissant à lutter contre la fraction dure du Comité.

Les partisans de celle-ci avouent d'ailleurs sans ambages que le but de leur action contre les Arméniens est d'en débarrasser la Turquie jusqu'au dernier. Après la guerre, nous n'aurons « plus un Arménien en Turquie », a dit textuellement une personnalité autorisée.

Si toutefois les différents massacres ne suffisent pas à atteindre ce but, on espère que les privations dont souffriront les déportés pendant leur longue marche vers la Mésopotamie, et le climat de cette région auquel ils ne sont pas habitués, seront plus qu'il n'en faut pour en venir à bout. Cette « solution » de la question arménienne semble idéale aux partisans de la tendance dure, à laquelle appartiennent presque tous les fonctionnaires de l'armée et du gouvernement. Quant au peuple turc lui-même, il n'est absolument pas d'accord avec cette solution et se ressent déjà de la décadence économique qui gagne le pays depuis que les Arméniens en ont été chassés.

v. Scheubner-Richter
à Son Excellence l'Ambassadeur M. le Baron von
Wangenheim, Constantinople

750,000 ARMENIANS MASSACRED BY TURKS

OTTAWA EVENING JOURNAL

139

THE OTTAWA EVENING JOURNAL MONDAY, NOVEMBER 29, 1915.

THE GREAT HOME PAPER

FOUR

Monday, November 29, 1915

SATURNALIA OF SLAUGHTER BY REFINED METHODS AS YOUNG TURKS SET OUT TO WIPE ARMENIAN RACE OFF THE WORLD

Armenian Bishop Lifts Curtain on Supreme Tragedy of Human History — Murder on Terrible Scale.

TURKS DETERMINE TO

WIPE OUT ARMENIANS

Herewith The Journal presents the first official and complete story of Armenian massacres. It was secured by Camillo Cianfara, Rome correspondent of the International News service and wired to The Journal today. It will be given in two sections, the first dealing with the situation in the various Armenian provinces and showing that 950,000 Armenians are counted as destroyed since the Turks began the recent massacres. The second, which will appear in tomorrow's Journal, will be received from New York by wire tonight.

By Camillo Cianfara, International News Service Staff Correspondent. Rome, Nov. 29. — We solemnly believe that out of the million or more inhabitants of the provinces of Trebizond, Erzerum, Sivas, Van, Bitlis, Diarbekr and Kharput hardly 50,000 have escaped."

These few words reveal A TRAGEDY WITHOUT PARALLEL IN THE WAR. They show that the fragmentary reports which have reached the outside world of the Armenian massacres gave only glimpses of the actual situation.

L'EVENEMENT - 1 decembre 1915

Story of Armenian Prelate.

It was an Armenian prelate who made this statement to the International News Service correspondent today. He has a personal knowledge of conditions in Armenia and has received official reports telling of the fate suffered by the helpless Armenians.

Commander Agostino Gorrini, who was Italian consul-general at Trebizond for six years, gave to the world the first authentic news of conditions in Armenia and it was through him that the International News Service correspondent was enabled to get the interview with the Armenian prelate.

950,000 Slain.

While Commander Gorrini had partially lifted the veil behind which being enacted the Armenian horrors, it remained for this prelate to reveal the fact that 950,000 ARMENIANS ARE BELIEVED TO HAVE BEEN MASSACRED AFTER SUFFERING TERRIBLE TORTURES OR BEEN DRIVEN INTO THE DESERT TO DIE OF HUNGER AND THIRST.

It was in the Armenian College at Rome, also the residence of the General procurator of Armenian, that the prelate received the correspondent. He said:—

"We have only been able to collect facts of the massacres in five provinces of the Ottoman Empire, namely, Trebizond, Sinas, Van, Bitlis and Erzerum.

Full Story Not Known.

"There facts have been revealed to us by the few of our people who, having been warned in time had been able to escape to Russian Armenia. But the facts are hard to collect even for people like us. A thorough investigation either by a neutral country's accredited representative or by those of the clergy who for one reason or another are still alive is out of the question for the present. It will be a year or two before we shall be able to reconstruct in full the greatest of the massacres which Constantinople has ordered against our people.

Greatest Massacre of All.

"Yes, the greatest, that of 1894-7, ordered by Abdul Hamid, when two hundred thousand Armenian, men women and children were slaughtered in the streets of the Capital and in the principle cities, is nothing compared with the magnitude of the present one carried on under the auspices of the Young Turks, or rather their committee of union and progress. I deem it superfluous to speak of the 1908 massacre ordered by the Young Turks soon after having overthrown the Hamidian despotic regime and securing a constitution, in that massacre, only, thirty thousand were slain.

Refined Murder.

"BUT TODAY WE ARE CONFRONTED WITH A DETERMINED, WELL ORGANIZED, BETTER EXECUTED ATTEMPT TO WIPE OFF THE FACE OF THE EARTH THE ARMENIAN RACE. Even the methods employed to accomplish this end are different. Abdul Hamid was a poor, primitive savage compared with the refined Young Turks. In those days we knew the massacre would last only a few hours or a few days and that these who had somehow succeeded in avoiding the fury of the mob would be safe when the trumpet was sounded to stop the massacre. Besides this method was quicker and less painful. A man was slain and his torture ended then and there. Also we were able to count our dead.

"Today the method is radically different. Blood is no longer flowing under the eye of the shocked European in the streets of cities of Turkey. The heads of the victims are no longer carried on the pike of the brutal Kurd nor ornamenting the gates of the Mosques and the entrance of the 'victims' houses and shops. The Young Turk knows that this offends the sense of justice and humanity of even his allies and in

(CONTINUED ON PAGE 2.)

Հայկական Ցեղասպանության 93-ամեակին նուիրում «Հորիզոն»ի այս բացառիկ թիւը կը հովանաւորեն հետեւեալ ազգայինները

Բարձր. Խաժակ արք. Յակոբեան, ի յիշատակ Յակոբեան եւ Գասպարեան գերդաստաններուն, Ուրֆա եւ Կարմուն

Տ. եւ Տ. Արա եւ Անի Օհանեան, ի յիշատակ Մանուկ Խաչատուրեանի, ծնած 1902-ին, Խարբերդ

Տ. եւ Տ. Յակոբ եւ Տիրուկ Մանգիկեան, ի յիշատակ Խաչէր Մնակեանի, ծնած 1910-ին, Կեսարիա

Բժ. եւ Տ. Վաղարշ եւ Արուս Էհրամեան, ի յիշատակ Լեւոն Էհրամեանի, ծնած 1908-ին, Էրզրում եւ Կարօ Պետիկեանի, ծնած 1908-ին, Գալաճիկ

Տ. եւ Տ. Զաւէն եւ Յասմիկ Ինճէճիկեան, ի յիշատակ Ինճէճիկեան եւ Հայրապետեան գերդաստաններու զոհերուն

Voyages Haig Travel, ի յիշատակ 1915-ի Հայկական Ցեղասպանութեան 1.5 միլիոն զոհերուն

Բժ. եւ Տ. Անդրանիկ եւ Անահիտ Պէնօհանեան, ի յիշատակ Նորայր Պէնօհանեանի, ծնած Մարգուսան, 1912-ին

Տ. եւ Տ. Ստեփան եւ Հուրի Նանարեան, ի յիշատակ Սարաֆեան, Տէրտէրեան, Ծելատեան, Սէթեան, Նանարեան գերդաստաններու զոհերուն

Վազգէն, Լեւա, Սարին, Տարիա Տէր Գալուստեան, ի յիշատակ իրենց հօր եւ մեծհօր՝ Վահէ Սէթեանի

Ծորն, Վերժին, Ալիք Կարապետեան, ի յիշատակ 1915-ի Հայկական Ցեղասպանութեան 1.5 միլիոն զոհերուն

Բժ. եւ Տ. Ռուբէն եւ Անի Պետրոսեան, ի յիշատակ բժիշկ Միհրան Պետրոսեանի, Միսաք Պետրոսեանի եւ Տիգրան Պետրոսեանի

Մոնթթէլի Հայ Տարեցներու միութիւն, ի յիշատակ Հայկական Ցեղասպանութեան 1.5 միլիոն զոհերուն

Սօսի, Ստեփան, Յարութ-Սեւակ, Րաֆիի Զագմագմեան, ի յիշատակ Զագմագմեան եւ Տէրտէրեան գերդաստաններու զոհերուն

Տ. եւ Տ. Կարպիս եւ Մարի Զաքարեան, ի յիշատակ իրենց քրոջ Վիքթորիա Խաչատուրեանի

Վաչէ, Թալին, Դրօ, Գառնի Իսքէճեան, ի յիշատակ Մուսա Լեւան հերոսամարտի զոհերուն

Տ. եւ Տ. Գէորգ եւ Մարալ Քէօսէճեան, ի յիշատակ իրենց հօր՝ Մանուկ Քէօսէճեանի

Տ. եւ Տ. Վահէ եւ Անթուանէթ Երէցեան, ի յիշատակ Երէցեան ընտանիքի զոհերուն

Տ. եւ Տ. Արգար եւ Սոնա Միրաքեան, ի յիշատակ 1915-ի Հայկական Ցեղասպանութեան 1.5 միլիոն զոհերուն

Տ. եւ Տ. Հրանդ եւ Լուսին Պապլանեան, ի յիշատակ իրենց զակին Արա Պապլանեանի

Տ. եւ Տ. Պետիկ եւ Սոնիկ Վարձպետեան, ի յիշատակ Վարձպետեան եւ Տէրտէրեան գերդաստաններու զոհերուն

Տ. եւ Տ. Նազարէթ եւ Վարսենիկ Խաչիկեան, ի յիշատակ Սամուէլ եւ Լիտիա Խաչիկեանի, Յարութիւն եւ Ազատուհի Հայրապետեանի

Նայիրի Մանուկ, ի յիշատակ իր ամուսնոյն Արշաւիր Մանուկի

Տ. եւ Տ. Սիմոն եւ Մարալ Հասրճեան

Բժ. եւ բժ. Մկրտիչ եւ Սարի Տարագմեան, ի յիշատակ Տարագմեան եւ Յակոբեան գերդաստաններու զոհերուն

Զաւէն, Նորա Կէօնճեան, ի յիշատակ Նորայր Պէնօհանեանի, Գառգունի Մարգարեանի եւ Զարուհի Կէօնճեանի

Տ. եւ Տ. Աւիկ եւ Հայկունի Տէլիքմէնճեան, ի յիշատակ իրենց հօր Աւետիս Տէլիքմէնճեանի

Տ. եւ Տ. Գէորգ եւ Արաքսի Օհանեան, ի յիշատակ 1915-ի Հայկական Յեղասպանութեան 1.5 միլիոն զոհերուն

Տ. եւ Տ. Լեւոն եւ Անի Հասրճեան, ի յիշատակ Հասրճեան ընտանիքի Մեծ Եղեռնի նահատակներուն

Սուրէն, Արմինէ Մաղաքեան, ի յիշատակ Մաղաքեան եւ Պահատուրեան գերդաստաններու նահատակներուն, Ուրֆա եւ Կիւրին

Տ. եւ Տ. Զաւէն եւ Վարսենիկ Սարգիսեան, ի յիշատակ Սարգիսեան եւ Նալպանտեան գերդաստաններու զոհերուն

Ընկն. Ծաքէ Տէր Մելքոնեան-Մինասեան, ի յիշատակ Տէր Մելքոնեան ընտանիքի զոհերուն

Տ. եւ Տ. Պետրոս եւ Լիւսի Ծահինեան, ի յիշատակ Ծահինեան, Սիմիթեան, Մանկեան եւ Զոպույեան ընտանիքներու զոհերուն

Գրիգոր Տէր Ղազարեան, ի յիշատակ Թորոս Տէր Ղազարեանի, ծնեալ 1914-ին, Խարբերդ

Բժ. եւ Տ. Ժիրայր եւ Յասմիկ Պասմաճեան, ի յիշատակ իրենց հօր Հայկ Պասմաճեանի

Տ. եւ Տ. Բաֆֆի եւ Հուրի Ծամլեան, ի յիշատակ 1915-ի Վանի, Տարօնի, Ծապին Գարահիսարի, Մուսա Լեռի եւ Ուրֆայի հերոսամարտիկներուն

Տ. եւ Տ. Լեւոն եւ Հոփսիսիմէ Աբգարեան, ի յիշատակ Աբգարեան եւ Նուրեան ընտանիքի զոհերուն

Նուարդ Պաշիեհլիւան եւ զաւակունք, ի յիշատակ իրենց ամուսնոյն եւ հօր՝ Յարութիւն Պաշիեհլիւանի

Արեգ, Քրիստին, Գարին, Գաթիա եւ Ալիք Մարգարեան, ի յիշատակ իրենց մեծ հայրերուն եւ մեծ մայրերուն Յակոբ եւ Գառգունի Մարգարեանի, Յովհաննէս եւ Լէա Պուրապեանի, Բիզանդ եւ Զապէլ Այնթապեանի, Յակոբ եւ Կիւլա Պոյաճեանի

Տ. եւ Տ. Բիզանդ եւ Մարի Լախոյեան, ի յիշատակ իրենց մօր Ովաննա Լախոյեանի

Տ. եւ Տ. Յակոբ եւ Անահիտ Տէր Խաչատուրեան, ի յիշատակ Մարիամ Տէր Խաչատուրեանի, ծնեալ 1903-ին, Արաբկիր

Բժ. Գէորգ Մանուկեան, ի յիշատակ 1915-ի Հայկական Յեղասպանութեան 1.5 միլիոն զոհերուն

Տ. եւ Տ. Ժան եւ Արտեմիս Մկրտիչեան, ի յիշատակ Վարուժան եւ Անի Ծէտուրեանի եւ Կարապետ Մկրտիչեանի

Արշօ Զաքարեան, ի յիշատակ իր ամուսնոյն Վարդ Զաքարեանի

Տ. եւ Տ. Վարուժան եւ Վանիա Գալուստեան, Տ. եւ Տ. Իշխան եւ Մարօ Գալուստեան, Տ. եւ Տ. Միներ եւ Զապէլ Գալուստեան, Տ. եւ Տ. Սամուէլ եւ Լոռի Գալուստեան, ի յիշատակ իրենց հօր Թադէոս Գալուստեանի

Տ. եւ Տ. Յարութիւն եւ Ովաննա Լիպարեան, ի յիշատակ իրենց ծնողաց

Տ. եւ Տ. Վիգէն եւ Անահիտ Յովսէփեան, ի յիշատակ Մեծ Եղեռնի 1.5 միլիոն զոհերուն

Նուշիկ Էլոյեան, ի յիշատակ Ապրիլեան Եղեռնի զոհերուն

Տ. եւ Տ. Կարօ եւ Հայկօ Նահապետեան, ի յիշատակ Նահապետեան եւ Պահատուրեան ընտանիքներու զոհերուն

*Ձեր բաժանորդագրությունը ապահովելու,
 ձեր հարազատին կամ բարեկամին
 «Հորիզոն» նուիրելու համար
 կապ հաստատեցէք «Հորիզոն»ի վարչութեան հետ:*

*Հեռաձայն` 514 332-3757
 Հեռապատճէն` 514 332-4870
 Ե-նամակ` sylv@horizonweekly.ca
 Կայքէջ` www.horizonweekly.ca*

**ՀԱՍՅԷ` 3401 Olivar-Asselin
 Montreal, Quebec
 H4J 1L5**

<p>H O R I Z O N Hebdomadaire arménien Armenian Weekly Publié par / Published by Les Publications Arméniennes (1991) 3401, Olivar-Asselin Montréal, Québec Canada H4J 1L5</p>	<p>Administration / Publicité Sylva Ehamdjian-Bachekjian Tél.: (514) 332-3757 Télécopieur / Fax (514) 332-4870 E-Mail: horizonweekly@bellnet.ca Courrier de deuxième classe /No. 40065294 / Second class mail Dépôt légal: bibliothèques nationales du Québec et du Canada - ISSN 0708580X PAP - N. d'enregistrement 10925</p>	<p>Վարիչ խմբագիր`</b>          Վահագն Գարագաշեան  <b>Օգնական խմբագիր` Սուի Չազմագճեան Վարչական պատասխանատու Սիլվա Պաշլուգճեան Սրբագրիչ` Սեդա Գրիգորեան Editor in Chief: Vahakn Karakachian English-French section Editor: Tina Soulahian</p>
--	---	---

